

**Ujlaky István:**

## **Tiberius és Sztálin**

**Kettős portrék**

## **Tiberius és Sztálin**

Nem szeretnénk téves azonosítással, eltúlzott vagy hamis párhuzamokkal, erőltetett analógiákkal becsapni a kedves olvasót. Úgy véljük azonban, Tiberius és Sztálin személye és kora – a különbségek túlsúlya mellett – mutat néhány érdekes hasonlóságot; s a különbségek is érdekesek a tanulmányozásra. Nem ígérhetünk klasszikus életrajzot, ehelyett egyfajta *kettős portrét* próbálunk felvázolni; s be kell vallanunk: olykor hőseink csupán ürügyül szolgálnak majd egy-egy ötletünk bemutatásához. Témaválasztásunk indoklásához Spenglerhez folyamodunk.

Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című munkájában elutasítja azt a lineáris időfelfogást, amely egyebek mellett a zsidó és keresztény vallásra is jellemző, de elveti azt a fajta, a hagyományos indiai és kínai történelem-felfogásra jellemző ciklikusságot is, amely nagyon hosszú időtartamok hajszálpontos megismétlődését feltételezi. Spengler időfelfogása csak annyiban körforgás, amennyiben önmagukban teljes kultúrkörök váltják egymást. Mert egyébként minden nagykultúrának saját lelke, sorsa, története van – de közös morfológiával rendelkeznek. Így bennük nem azonos, de párhuzamos az idő. Így lesznek „kortársak” Arisztotelész és Kant, vagy Mürón és Rembrandt, mert a görög-római ill. a nyugati kultúrkör ugyanazon szakaszában éltek, és jelentőségük is hasonló. Ugyanígy „egyidős” a buddhizmus, sztoicizmus és szocializmus, mert az indiai, a görög-római és a nyugati civilizáció azonos szakaszának hasonló életérzését fejezik ki. „Egykorú” Mohamed és Püthagorasz, a dór stílus és a gótika, Thalész és Bacon – csak más-más kultúrkörben. Feltéve, de meg nem engedve, hogy Spengler gondolatmenete több, mint hipotézis, és a valóságos időt és történelmet mutatja be – *Tiberius és Sztálin „kortársak” voltak.*

## 1.

„Szerencsétlen római nép, hogy e lassan őrlő fogak [mármint: Tiberius – U.I.] malmába kerül majd”  
(Augustus)

„... többen megírták, milyen leplezetlenül rosszalotta Augustus Tiberius természetét”  
(Suetonius)

„Sztálin elvtárs, amióta főtitkár lett, mérhetetlen hatalmat összpontosított a kezébe, s nem vagyok biztos benne, hogy mindig elég körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal.” „Sztálin túlságosan goromba, és ez a fogyatékosság túrhetlenülé válik a főtitkár tiszttségében.”  
(Lenin)

## 2.

Gondolkodott-e már azon a kedves olvasó, hogy vajon melyik ország volt a legnagyobb a világtörténelemben? Úgy hiszem, sokan az ókori birodalmak valamelyikére tippelnének, talán Nagy Sándor vagy a hun Attila birodalmára, esetleg épp a Római Birodalomra adnák voksukat. Nos, minden idők legnagyobb területű államalakulata a Mongol (magyar szövegekben gyakran: mongol-tatár vagy tatár) Birodalom volt; a második helyre a Türk Birodalom, a harmadik a Brit Birodalom, a negyedik helyre a Szovjetunió kerülne az „örökranglistán”. A Tiberius korabeli Róma nagyjából 3 millió négyzetkilométer lehetett. Ez persze hatalmas terület: 16 mai ország teljes egészében, további 12 mai állam részben az egykori Róma területén fekszik (nem számolva a törpeállamokat). Mégis: a Szovjetunió nagyjából hétszer, az Egyesült Államok, Kanada és Kína (természetesen egyenként) háromszor, Brazília és Ausztrália két és félszer nagyobb, mint a koracsászárkori Róma. Tiberius birodalma valamivel nagyobb volt, mint a mai Argentína, és valamivel kisebb, mint a mai Indiai Köztársaság.

Róma az egyetlen olyan ókori állam, ahol rendszeresen népszámlálást tartottak, és ezek az adatok jórészt ránk is maradtak. Csakhogy nem az összlakosságot, hanem csupán a római polgárjoggal rendelkező felnőtt férfiakat számolták meg. Így ahhoz, hogy megkapjuk a teljes népesség számát, ismernünk kell a polgárjoggal rendelkező és nem rendelkező népesség, valamint a szabadok és rabszolgák arányát, és persze számolnunk kell a nőekkel és gyermekekkel. Nem sokkal Tiberius egyeduralmának kezdete előtt Rómában kereken ötmillió polgárt számoltak össze; az összes lakosság Tiberius alatt talán 50-55 millió fő lehetett.

A Szovjetunió esetében sem könnyű a helyzet. Volt olyan népszámlálás, melynek az eredményét államtitokká minősítették (1937), és a népszámlálás vezetőit letartóztatták – az eredmény néhány millióval kevesebbet mutatott, mint Sztálin évekkel korábbi becslése. 1926-ban kb. 147 millió, 1939-ben 170 millió fő élt a Szovjetunióban.

Az abszolút számoknál talán többet, talán csak mást mondanak a relatív adatok. A Tiberius-kori Róma népsűrűsége kb. 18 fő, a sztálini birodalom népsűrűsége kevesebb, mint 8 fő négyzetkilométerenként. Szóval Gusztávné számításai szerint a jól kiépített római utakon, a postaállomásokat és váltott lovakat igénybe véve 300 kilométert lehetett megtenni naponta. Ha ez igaz, vészhelyzetben, az utazást (lovaglást) jól bíró fiatal Tiberius a birodalom keleti határán lévő Palmyrából három hét alatt érhetett az atlanti parton fekvő Burdigaliába. A hadseregnek ugyanehhez két és fél – három hónap kellett volna. Sztálin vonattal két hét alatt juthatott el a lengyel-fehérorosz határtól Vlagyivosztkba. (1945 előtt a politikusok ritkán használtak repülőgépet. Ezzel a talál-

mánnyal persze egy-másfél nap is elég.) A Vörös Hadsereg 1945 nyarán három hónap alatt ért át Közép-Európából a mandzsúriai japán frontra. Egy óránként 60 kilométerrel száguldó postagalamb néhány nap alatt vihetett hírt Róma egyik részéből a másikba. A Szovjetunióban a rádió és a telefon ugyanezt percek alatt megtehetette; de a szovjet posta az európai országrész egyik szögletéből a túlsóba egy hét alatt vitte el a levelet. A modern technika miatt *Róma „nagyobb” volt, mint a Szovjetunió.*

Milyen lehetett a tiberiusi és a sztálini állam „mélysége”? Tiberius korában az állam legfőbb feladatai a külpolitika és honvédelem, pénzverés, törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás. De mindezekben nem kellett feltétlenül „legfelül” dönteni: a coloniák, városállamok, törzsek és helyi királyok (ezek halmaza volt Róma) sok feladatot átvállaltak. Tudunk arról, hogy földrendés esetén az állam gyorssegélyt nyújtott. Voltak a princepsnek társadalmi törekvései: igyekezett megóvni Rómaváros és Itália kiváltságos helyzetét a provinciákkal, de a provinciálakkal is a hatalom túlkapásaival szemben. Gondoskodnia kellett a hadsereg és a főváros élelmiszer-ellátásáról. Tiberiusnak azonban a szó mai értelmében sem gazdaság-, sem társadalom-politikája nem volt; oktatás-, művelődés- és egészségügyi politikája pedig egyáltalán nem. Rómában az állam (akárcsak a görögöknél korábban vagy a középkori államoknál később) az ügyeknek sokkal szűkebb körével foglalkozott, mint bármelyik ókori keleti vagy XX. századi európai ország. Értelem-szerű tehát, hogy *Sztálin állama „mélységében” nagyobb volt*, hiszen a Szovjetunió (az állami és szövetkezeti tulajdon, a tervezettség és a szélsőséges politikai központosítás miatt) a kortárs európai államokhoz képest is az élet nagyobb területét vonta ellenőrzése ill. irányítása alá.

Tiberius a hagyományos uralkodó rétegeket: a szenátori rendet, a lovagrendet és a vidéki, helyi arisztokráciát saját ellenőrzése alatt tudhatta, akárcsak Sztálin a párt- és állami apparátusokat. Tiberius hatalma a munkaerő fölött sokkal kisebb volt, mint Sztáliné. A lakosságnak kevesebb, mint fele lehetett rabszolga – de zömük magántulajdonban volt. A közrendű szabadok (parasztok, bérlők, munkások, kézművesek, kereskedők stb.) személyes szabadsággal rendelkeztek, például szabadon választhatták meg lakó- és munkahelyüket. Sztálin a 30-as évek közepétől megvalósította a parasztság rőghöz-, a városi lakosság munkahelyhez kötését.

Az életszínvonalbeli egybevetések roppant nehezek és kockázatosak. Maróti Egon számításai szerint egy római napszám 10 kg kenyérgabonát vagy 1 kg marhahúst vehetett napi béréből. Krausz Tamás és Szilágyi Ákos könyve szerint 1950-ben egy kolhozparaszt egy napi munkájáért másfél kg gabonát és 40 dkg burgonyát kapott, emellett készpénzben másfél rubelt. Ez – átszámítva – aligha volt több, mint a római napszám, hiszen egy kolhozparaszt egész évi pénzbeli juttatása egy olcsóbb

fajta öltönyt ért. Egy római rabszolga évente egy tunicát, két évente egy köpenyt és egy fapapucsot kapott. Egy római persze nem élvezhette a rádiót, a mozi, a telefont. De Rómában – kizárólag a gazdagoknál, de így is – talán több házban volt padlófűtés, mozaik vagy művészi szobor, mint a Szovjetunióban – s persze itt is kizárólag a vezető rétegnél.

### 3.

Ákár a korábbi, ókori keleti, akár a későbbi, középkori feudális országhoz képest a görög-római fejlődés sajátja, hogy nem alakult ki elkülönült, kasztizált szerveződött papság (vagyis Tiberius korában, a mai értelemben *nem volt egyház*). Ha akadtak is hivatásos papok, mint a görögöknél a delphoi jósök, vagy a rómaiaknál a Vesta szüzek, a papi tisztességek zömét választásokon lehetett elnyerni. Ez másképp azt is jelentette, hogy a politikai, katonai és papi funkciók egy kézben is összefuthattak. Pompeius, Caesar vagy Augustus egy személyben volt pap, katona és politikus. No persze nem érthetett mindenki mindenhez egyformán. Cicero vagy Augustus mindenképp politikus, és legfeljebb botcsinálta hadvezér, Lucullus vagy Agrippa viszont elsősorban katona, de nem izzig-vérig politikus.

Az imperator cím a hadvezéreket illette. Valaha szakrális jellege lehetett, de a köztársaság utolsó másfélszáz évében olyan kitüntető cím volt, melyet a hadsereg adományozott – bizonyos feltételek teljesülése esetén – vezérének, aki ezt a címet a diadalmenetig viselhette. Legelőször Caesar, majd Augustus is *felvette nevébe az imperator címet*, hangsúlyozva különleges kapcsolatát a hadsereggel. Így az imperator cím a katonai, politikai és szakrális hatalom összefonódásának szimbóluma lett. Tiberius – talán szerénységét hangsúlyozandó – nem vette fel nevébe az imperator címet, de azt tartalmilag megszerezte és meg is tartotta. Vespasianus óta minden római császár imperator is. A megasztató cím túlélte a Római Birodalmat. Az orosz cárokat is imperatornak nevezték. Az utolsó, akit levélben *imperator felségnek* szólítottak, II. Miklós volt 1917-ben.

A középkori és újkori Európában lassan, fokozatosan és visszaesésektől sem mentesen, de szétvált a politikai, katonai és papi hatalom, s a XIX. században már ritkaságszámba ment, ha valaki a háromból akár csak kettőt is egy kézbe fogott. Sztálin (miképp „diktátor kollégái”, Hitler vagy Mao) újból egy kézbe fogta ezeket a hatalmi ágakat – persze megváltoztatva a megváltoztatandókat: a papi funkciót az ideológia kézben tartása, az *ávallásként működő politikai eszme* irányítása helyettesítette. (Az ideológiáról később részletesen szólunk.) Sztálin is megtaálta a maga imperator címét: *generalisszimusz*nak nevezték.

Gyermekként az ember a mesék török basájának mintájára képzelettel

a zsarnokot: épp kereveten hever, szolgálak legyeznek, minden földi jóval kiszolgálják. A valóságban a zsarnok nem attól az, hogy lusta, hanem attól, hogy a hatalom minden szála az ő kezében fut össze. *A zsarnok mindenhez ért és rengeteget dolgozik*. Tiberius egy alkalommal személyesen vezetett egy nyomozást egy feleséggyilkosság ügyében, kiszállva a lakásba, és helyszíni szemlét tartva. Sztálin közvetlenül irányította politikai perekben a kihallgatásokat, többször személyesen beavatkozott a perek menetébe. Egy egészen groteszk eset: arról, hogy Frunzét megoperálják-e, a Politikai Bizottság döntött.

### 4.

Tiberius kiváló hadvezér volt. Augustus principatusa idején csaták sorát nyerte, számos háborút vezetett az Alpokban, Germaniában, Hispaniában, Keleten. Győzelmei döntő szerepet játszottak abban, hogy a Birodalom külpolitikája Augustus alatt is sikeresnek bizonyult. A *pannon-dalmata felkelés* idején kétszáz ezer fős ellenséget győzött le százeres sereggel: ezt az esetet a rómaiak a birodalomra leselkedő legnagyobb veszélynek tartották Hannibal óta. Ilyen létszámú haderők legközelebb talán csak a napóleoni háborúk idején álltak szemben egymással egyetlen hadszíntéren. (Egy érdekesség: Pannonia – egy történész feltételezése szerint – a késő ókorban nem kontinentális éghajlatú volt, mint ma, hanem mediterrán. A *Római Birodalom a mediterrán éghajlatú területeket fogta össze*. Ez a hipotézis akár igaz is lehet: A kínai nagy falat viszont – a hunok ellen, de – a szubtrópusi monszun éghajlat északi határára emelték.) A teljes képhez hozzá tartozik, hogy Tiberius Augustus hadvezéréként élt katonai képességeivel, princepsként Itáliában maradt, a hadsereget vezéreire bízva.

Sztálin az intervenció és polgárháború idején (akárcsak szinte valamennyi bolsevik politikus) a frontra sietett. A mai Volgograd – akkor Caricin, később Sztálingrad – körüli harcokban játszott szerepet. A II. világháborúban, a német támadást követő első napokat döbbsen passzívításban élte át. Később hatalmas munkabírással, tetterővel, szervező-készséggel, olykor személyes példamutatással vett részt a védelem, majd az ellentámadás vezetésében. Igazi katonai stratégiai képességekkel azonban nem rendelkezett. (Hogy „Sztálin nyerte meg a világháborút!” – ez talán az utolsó sztálinista mítosz; jómagam, kezdő tanárként, a 80-as években még hallottam ilyet diákjaimtól.) A nagy vereségek és kudarcok idején igyekezett háttérben maradni, Sztálingrad után, a győzelmek nyomán mindinkább előtérbe nyomult, hogy learassa a babérokat. Sztálin lett saját főparancsnoka, hadtápfőnöke, sőt protokollfőnöke is – mondja Deutscher ironikusan.

A diktátor önző és féltékeny. Amikor Idistavio mezején Germanicus

aratott győzelmet – Tiberiust kiáltották ki imperátorrá. Sztálin elorozta Zsukov teljesítményét, amikor Berlin ostromának sikerét utóbb magának tulajdonította: a Pravda szerint személyesen ő dolgozta ki a haditervet.

Egy apró érdekesség: tudtommal csupán két civilizált állam volt a történelemben, amelyek az ellenség fogságába esett katonáikat lényegében árulónak tekintették: vagy győzni kell, vagy meghalni. Nem fogják kitalálni, a két állam Róma és a Szovjetunió.

## 5.

Tiberius előkelő családba született, anyagi természetű gondokat nem ismert. Az élet mégis sok keserűséget tartogatott számára. Gyermek volt még, amikor Augustus arra kényszerítette apját, hogy engedje át állapotos feleségét – akivel boldog házasságban élt – a maga számára. Amikor Tiberius már érett férfi és neves hadvezér, a princeps örökösének szemelte ki. Hogy családjához kösse, elváltatta feleségétől, akivel szerelmi házasságban élt, s hozzá adatta saját lányát, Iuliát. Ő azonban botrányos életet élt, pokollá téve Tiberius mindennapjait. A hadvezér visszavonult a közéletől, s az önkéntes száműzetést választotta Rodosz szigetére, annál is inkább, mert a trónutódlás is kútba esni látszott, felnőttek Augustus unokái. Az unokák halála után a császár ismét Tiberiust vette elő a talonból. Magánéletének szenvedései és a megaláztatások keserű emberré tették. Suetonius és Tacitus szerint a Rodoszon félelemben, szorongásban és magányosságban töltött évek tették bosszúállóvá és színlelővé.

Sztálin útja a teljhatalomig látszólag egyszerűbb. Gyermekkorában verték – mint ekkortájt annyi más társát. Katonaságra alkalmatlannak bizonyult, a papi szemináriumából, ahol tanulmányait folytatta, kicsapták. Az illegális bolsevik politika azonban befogadta, hamar a Kaukázusontúl egyik vezető politikusa lesz, emelkedik a párton belüli ranglétrán. Lenint elfogadta korlátlan tekintélyként, bálványozta és utánozta. A többi bolsevik politikussal szemben kisebbségi érzései lehettek: a tipikus bolsevik vezető egyetemet végzett, művelt, világot látott és orosz – szemben az iskolázatlan, vidéki, proli és grúz Sztálinnal. Trockijjal szembeni alsóbbrendűségi érzése meghatározta viszonyukat, melyben a személyes ellenszenv fontosabb, mint a politikai nézetkülönbség.

Tacitus a következő jelzőkkel illeti Tiberiust: zárkózott, a kellemetlen ügyekről hallgató, gőgös, kiismerhetetlen, komor, irigy, éles elméjű, gyűlölte a bűnöket, megvetette a hízélgést, félt a szabadságtól, hajlamos a habozásra, késedelmeskedésre. Suetonius jelzői: szemérmetlen, ra-

vasz, udvarias, zsugori, kegyetlen, érzéketlen, nagy testi erejű, öntelt. A boldogtalan magánélete miatt magába forduló, komor férfi talán leg-többször emlegetett tulajdonsága a forrásokban *színlelése és kegyetlensége*. Persze, csak a princeps halála után írt szövegek ilyen szigorúak, a kortárs udvari történetírás tele elvtelen hízélgéssel.

Tudjuk, hogy tudott nagyvonalú és segítőkész is lenni. Uralkodását szerény vagy álszerény lépések sorával kezdte. A *haza atyja* és az imperator címekeket elutasította.

Sztálin zárkózott, „jó hallgató” (figyelmesen meghallgat másokat – milyen fontos erény ez a mai pszichológusok szerint!) de máskülönben is – akárcsak Hitler – remek ösztönös pszichológiai érzékekkel rendelkezik; egyszerű, igénytelen, puritán. Az arany középut emberének tud látszani. Hétköznapi, prózai, józan ember – de egészen kivételes szervezőkészséggel és ravaszsággal. Kitűnni vágyás és becsvágy, féltékenység és kisebbségi érzés, hiúság kíséri végig pályáját. Egészen kivételesen *kegyetlen és cinikus* alkat. Deutscher szerint beszédei és cikkei megdöbbentően sekélyesek, szárazak, szürkéek, unalmasak, nem sok fantáziáról árulkodnak, de, ellentétben nyilvános szerepléseivel, a titkos katonai jelentésekben világos, éles, pontos, tömör. *Üldözési mániája*, rögeszmés titkolózása, paranoiás ellenségkeresése legfeljebb Retteggett Ivánéhoz hasonlítható.

Tiberius „a szavakat, arckifejezéseket sérelemmé torzítva őrizte” akárcsak Sztálin, aki egy különös, szokatlan tekintetet is ellenszenvvel figyelt meg és raktározott el. Tiberiust a Capri szigetén töltött évek során – legalábbis a pletykaéhes és vele szemben mindig rosszindulatú Suetonius és Tacitus szerint – szexuális szabadság és perverzitás jellemezte. Sztálint nem érdekelték a nők, kivéve a feleségét. Tiberius következetesen elhárította a személye körüli kultuszt – Sztálin élvezte és megkövetelte ugyanezt. Néhány cím Sztálinról: a Történelem Leghatalmasabb Géniusza, Valamennyi Dolgozó Barátja és Tanítója, az Emberiség Egén Ragyogó Nap, A Szocializmus Élető Ereje, a Népek Atyja stb. Mindketten hajlottak a titokzatosságra és titkolózásra. Tiberius hajlamos a kényelmes, passzív, a felelősséget átadó politizálásra. Sztálin szenvedélyes politikus, a politika az egyetlen szenvedélye. Tacitus szerint *Tiberius lelkiifurdalással, büntudattal bűnhődött kegyetlenségéért. Sztálinról ilyesmit nem olvastam*. Tiberius, mint politikus, izzig-vérig óvatos konzervatív. Sztálin forradalmár, aki 1928-29-től nagyobb változásokra készíti a szovjet társadalmat, mint amilyen az 1917-es forradalom volt – de a 30-as évektől megjelennek politikájában, a kalandorságig menő radikalizmus mellett, konzervatív vonások is. Az ember valahogy úgy érzi, Tiberiusból és Sztálinból is hiányzott a humor, a könnyedség, a gondolkodásbeli és cselekvésbeli elegancia.

A XX. századi történészek ítélete kedvezőbb Tiberiusról, mint az óko-

ri történetíróké. Uralma alatt a birodalom rendezett körülmények között, békében él, a gazdaság jó állapotban van, az államkassza megtelt, a kormányzás szakszerű. Sokat emlegetett színlelése talán nem elsősorban személyiségéből fakadt – állítja az oxfordi David Stockton – hanem abból a sajátos történelmi ellentmondásból, ami a köztársasági hagyományokkal s az önálló politizálás ambíciójával rendelkező szenátori rend és a *monarchikus realitás* között feszült.

Sztálin világtörténelmi szerepének értékelése túlmutatna ennek az írásnak a keretein. A mellette szóló, teljesítményét méltányoló legfőbb érvként a Szovjetunió szédületes ipari és katonai fejlődését szokták említeni. Ehhez azonban azt is hozzá szokás tenni, hogy ennek a gyors gazdasági növekedésnek és nagyhatalmi megerősedésnek hatalmas ára volt: a lakosság rendkívül alacsony életszínvonala (Sztálin haláláig a reálbérek nem igen haladták meg az 1913-as szintet) s az emberi szabadságjogok végtelen korlátozása.

## 6.

Milyen szépen kezdődött! Az akkor még oly szerény Tiberius határozott közbenjárására, az első felségsértési perek felmentéssel végződtek. Ha nem kerül sor rögtön uralkodása kezdetén Postumus Agrippa meggyilkolására, akár azt is lehetett volna hinni, békés és jogszerű korszak következik.

Milyen szépen kezdődött! A bolsevik kormány egyik első rendeletével eltörölte a halálos ítéletet. A fogságba esett fegyérgárdista Krasznovt szabadon engedték, miután megesküdött, nem harcol többé a bolsevikok ellen. Ha nem mérsárolják le bírói ítélet nélkül a cári család tagjait, a gyerekeket is, akár azt is lehetett volna hinni: humánus és jogszerű kor kezdődik.

De milyen a folytatás?

Tiberius meggyilkoltatta egykori feleségét, a hűtlen Iuliát. Megölette Iulia volt szeretőjét is. Aztán következett a felségsértési perek áradata. A princeps olykor már elévült, régi vétkeket vett elő, s azokat ugyanúgy büntette, mint a frisseket. Akárcsak Sztálin: évekkel, évtizeddel korábban megbukott, már nem politizáló régi bolsevikok kerültek kivégzőosztag elé. 1924-ben Trockijt „elkiismereti bűncselekménnyel”, tisztán teológiai váddal illetik. A párton belüli viták kezdenek a keresztény egyház dogmatikai vitáira emlékeztetni.

Sok vádlott öngyilkosságba menekült a tiberiusi Rómában – így legalább érvényes maradt végrendelete. Sokan öngyilkosságba menekültek a sztálini Szovjetunióban – noha ez nem jelentett garanciát arra, hogy így legalább érvényes marad a végrendeletük. Tiberius korában egy kőtőt kivégeztek, mert gyászkölteményt írt a még élő, de beteg Drususról.

Egy író ellen pert indítottak, mert könyvében dicsérte Cassiust és Brutust; az író öngyilkos lett. Oszip Mandelstam megírta Sztálin-epigrammáját, amiért letartóztatták. Behtyerev pszichiáter professzor megvizsgálta Sztálint. Diagnózisa (paranoia) után kivégezték. Tiberius megtiltotta, hogy a kivégzésekkor akár a legszűkebb hozzátartozók is gyászoljanak. Erre a Szovjetunióban gyakran nem is kínálkozott lehetőség: a hozzátartozók sokszor nem értesültek az ítéletről, a kivégzésről, a temetés helyéről, idejéről. Seianus kivégzése után gyermekeit és híveit is megölték. Trockij meggyilkolása mellett gyermekeit és híveit is megölték. Tiberius legszűkebb környezetének, rodosi és capri magányának hű társai közül is kivégeztetett. Sztálin már a 20-as évektől irtotta saját legbelső körének tagjait is. Tiberius kivégeztette Seianust – azt a testőrpárancsnokot, aki megelőzőleg oly sok embert öletett meg a princeps nevében, aki irányította a tiberiusi terrort. Sztálin kivégeztette Jezsovt, a politikai rendőrség fejét, aki oly sok embert halálba küldött, aki irányította a sztálini terrort. A kortárs gyanú szerint Tiberius mérgeztette meg legjobb hadvezérét, Germanicust. Több mint gyanú: Sztálin kivégeztette a 900 napos leningrádi blokád hőseit, a város védelmét szervező Kuznyecovot és Popkovot. Tiberius alkalmazta a *kollektív bűnösség – kollektív büntetés* logikáját, amikor egész városokat büntetett meg. Sztálin is alkalmazta ezt a logikát, amikor egész népeket büntetett meg.

A nehezen bizonyítható és cáfolható hagyomány szerint az agg és nagybeteg Tiberius életét a terror új feje, Macro rövidítette meg. A nehezen bizonyítható és cáfolható hagyomány szerint az agg és nagybeteg Sztálin életét a politikai rendőrség új feje, Berija oltotta ki.

Volt-e különbség a tiberiusi és a sztálini terror között? Igen. Tiberius terrorja a társadalmi piramis csúcán érvényesült. Az áldozatok majdnem kizárólag a szenátori rend tagjai, ritka kivételként lovagok, katonák. Az egyszerű római proletár, vagy pláne az itáliai és a provincia-lakó földbirtokos, polgár, paraszt érezhetett undort vagy felháborodást a terror miatt, de személyes félnivalója nem volt. Sztálin megteremtette a terror piramisát. Ha a „csúcsokon”, Moszkvában, halálra ítélték egy tucatnyi „*nép ellenségét*” vagy „*imperialista ügynököt*” (jobbára régi bolsevikot), akkor minden köztársaságban, megyében, faluban, pártalapszervezetben vizsgálat indult az éberség jegyében, a *helyi cinkosok* ellen. A tiberiusi terror az uralkodó társadalmi rétegeket tizedelte meg. A sztálini terror a politikai és katonai elit mellett egyszerű emberekre, munkásokra, parasztoakra, értelmiségiekre is lesújtott, és ezért az egész társadalmat félelemben tartotta. A társadalmi piramis csúcán zajló terror és a terror piramisa közötti különbséget jelzi a halálos áldozatok számának különbsége. Rómában Tiberius alatt néhány száz, a Szovjetunióban Sztálin alatt több millió ember halt meg az állami terror követke-

tében. Így jellemző, hogy Tiberius uralma alatt a római senatus személyi összetétele módosult ugyan, de nem cserélődött ki. Moszkvában az SZKP XVII. Kongresszusának 1966 küldöttéből 1108-at kivégeztek.

Sztálin megtette, hogy Kalinyin feleségét fogva tartatta, Molotov feleségét száműzte, Mikojan két fiát letartóztattatta, miközben Kalinyinnal, Mikojannal, Molotovval együtt dolgozott. Azt azért a Tiberiussal szemben rosszindulatú Tacitus sem feltételezte, hogy, tegyük fel, Macro feleségét bebörtönözhetnék, miközben a férj Tiberius belső munkatársa.

Megeshetett, hogy Tiberius hadvezért gyilkoltat meg vagy végeztet ki, de soha nem lépte át a racionalitás, az államérdek határát. A sztálini katonaperben meghalt öt marsallból három, az 57 hadtestparancsnokból ötven, az ezredparancsnokok közel fele, az ezredkomisszárok harmada, a hadosztályok és dandárok politikai tisztjeinek többsége. Több főtisztet végeztek ki, mint amennyien később elestek a világháborúban. A katonaper előkészítésében az NKVD együtt működött a Gestapoval. Hogy a Vörös Hadsereg oly sok csatát és területet veszített a honvédő háború első hónapjaiban, részben a katonapernek, a tisztikar végzetes meggyengítésének köszönhető. Tiberiusnak nem jutott eszébe a parthusokkal együtt működni saját belpolitikai ellenségei ellen.

Mi lehetett a terror oka? Tiberius idején a terror szubjektív tényezője a princeps kegyetlensége és Seianus személyes hatalmi ambíciója, mélyebb oka a potenciális republikánus ellenzék sakkban tartása, megfélemlítése és meggyengítése lehetett. A sztálini terror előtt, annak méretei miatt, tanácstalanul állunk. Szokás emlegetni a *bűnbakkepzést* (az alacsony életszínvonalért, a gazdasági és politikai hibákért és bűnökért fel kellett mutatni a vétkeseket) az *alternatíva megsemmisítését* (senki se érezhesse azt, hogy a diktátor ellenében bármit tehet, bármiben reménykedhet). Számolnunk kell a *társadalom megfélemlítésének* szándékával is. De mindehhez tizedennyi áldozat elegendő lett volna. Vajon milyen szerep juthatott a terrorban a politikai-közösségi kontroll hiányának, a primitív, ázsiai színezetű politikai kultúrának, illetve Sztálin beteges személyiségének: üldözési mániájának, bosszúvágyának, gátlatlanságának, kegyetlenségének? Nem gondolom, hogy a pártfőtítikar személyisége elégséges magyarázat lenne, de úgy hiszem, fontosabb tényező, mint amennyire manapság számolni szokás vele. Egy elmélet szerint a kegyetlenségek számára az a pszichológiai közeg a legkedvezőbb, amikor *egy katonailag szervezett csoport össze van zárva áldozataival, de el van szigetelve a civil kontrolltól, a külvilágtól*. Ilyen lélektanai helyzetben történhet Jedwabne, Oradour és My lai. De vajon kinagyítható-e ez a modell egy katonailag szervezett, a civil kontrollt nélkülöző, a világ többi részétől elzárt világbirodalomra?

## 7.

Volt-e antiszemitizmus a két birodalomban? Az ókori Róma etnikai és vallási szempontból kifejezetten toleráns volt. (Tudom, néhány olvasóm most felszisszen, mert eszébe jutnak a Nero- vagy Diocletianus-korabeli keresztényüldözések. Nos, a keresztényeket nem a –hangsúlyozom, vallási szempontból nyitott, befogadó – római vallási közeg üldözte. Aki több száz isten létezésében hisz, és már számos isten tiszteletét vette át Keletről, annak miért okozna problémát plusz egy isten? *A keresztényeket az állam üldözte, és nem vallási, hanem politikai alapon*. Politikai ellenzékét láttak azokban, akik nem hajlandók áldozatot bemutatni a templomban a császárnak. Rómában kevesen hitték, hogy az uralkodó valóban, a szó szoros értelmében isten, de a császárkultusz hozzátartozott a politikai protokollhoz, megtagadása nyílt ellenzékiséget sugallt.) A lényeg itt és most: *Róma nem volt antiszemita*. Igaz, Tiberius szigorú katonai szolgálatot helyezett kilátásba a zsidók számára, de ez épp olyan jellegű lépés volt, mint a színészek, a matematikusok és jóskok kiűzése Itáliából: a gyanakvó államhatalom átgondolatlan, politikai színezetű lépése, melynek valódi végrehajtásáról nem tudunk.

A cári Oroszországban nagy hagyománya volt az antiszemitizmusnak. Az állam gyakran gátlástalanul kihasználta, gerjesztette a népi előítéleteket, pogromokra is sor került. Az orosz munkásmozgalom sajátos vonása 1917 előtt, hogy a bolsevik vezetők jobbra oroszok, a mensevik vezérkarban viszont sok a grúz és zsidó. (Persze, máris szembeötlenek a szabálynak ellentmondó kivételek: a grúz Sztálin vagy a zsidó Zinovjev - a bolsevik elitben.) A fiatal szovjet állam az antiszemitizmust elutasította és megvetette. A zsidókat nemzetiségként kezelte, tehát nem vallási, avagy sajátos etnikai-kulturális kisebbségként. Ezért kaphatott a nyelvileg kevésbé asszimilálódó oroszországi zsidóság nyelve, a jiddis, hasonló jogokat, mint más nemzeti kisebbségeké. 1930-ban Sztálin azt nyilatkozta a Zsidó Távirati Ügynökségnek: *az aktív antiszemitizmust a Szovjetunióban halállal büntetik*. Az 1934-ben a Távol-Keleten szervezett Birobidzan Zsidó Autonóm Területben a romantikusok eleinte egy zsidó „új Palesztinát” remélhettek; az azért hamarosan kiderült, erről szó sincs. A II. világháború alatt és után a sztálini állam hírközlése, propagandája *elhallgatta a lakosság elől a holokausztot*. Ugyanakkor Izrael Allamot a Szovjetunió a világon elsőként ismerte el. 1949-ben következett be gyökeres fordulat. A zsidóságot megfosztották nemzetiségi, kisebbségi jogaiktól, így pl. a jiddis sajtótól, színházaktól, iskoláktól. Koncepciók perekre, kivégzésekre és gyilkosságokra került sor zsidó értelmiségiek ellen. Kampány indult a „gyökértelen kozmopoliták” ellen; az *anticionizmus* az antiszemitizmus fedőneve lett. 1953-ban megkez-



dődtek az előkészületek egy nagyszabású zsidó orvosperre. Ennek a megvalósítását Sztálin halála akadályozta meg.

## 8.

Rómában és a Szovjetunióban is számolnunk kell pazarlással. A Római Birodalomban a pazarlás egy vékony, gazdag elit luxusfogyasztása. Hoztak is törvényeket a luxus és a pazarlás ellen, Iulius Caesar és Augustus uralma alatt. Ezek a rendeletek a mai ember számára már-már komikusnak tűnnek részletező jellegükkel és irrealitásukkal. (Suetonius megemlíti, hogy Caesar piaci őriséget állított fel, a tilalomba ütköző élelmiszereket lefoglaltatta; akár az ebédlőből is elvitette a feltálatl ételt.) Tiberiust az aedilisek arra biztatták, hozzon törvényt a fényűzés ellen. A princeps erre nem volt hajlandó, ami józan realitásérzékre utal. A Szovjetunióban a pazarlás a termelésben mutatkozott meg. Mindenekelőtt: pazarlás a munkaerővel, az élő munkával. Ezentúl, nem volt éppen takarékos a nyersanyagok és üzemanyagok felhasználása sem. A dolog magyarázatát a tervgazdaság rugalmatlanságában, az egyéni és vállalati érdekelttség hiányában, a kampányjellel és sietség légkörében, a mennyiségi szemléletben látjuk. A két pazarlás igen különböző: a római a fogyasztásban, a szovjet a termelésben jelentkezett. Környezetvédelmi szempontból mindkettő káros, akárcsak szociális nézőpontból, amennyiben javakat von el a társadalomtól a legszegényebbek nélkülözése közepette. (Amivel persze sem akarjuk azt állítani, hogy a környezetvédelmi szempont a két diktatúrában bármilyen szerepet játszott volna: a környezetvédelem gondolata csak jóval Sztálin halála után jelent meg.) De különbség az is, hogy a fogyasztásban megmutatkozó pazarlás tisztán gazdasági szempontból előnyös is lehet: terméket állítanak elő, az evőre talált, termelő, kereskedő és fogyasztó egyaránt jól jár. A termelésben mutatkozó pazarlásnak csak hátrányai vannak. A római típusú pazarlás folytatója ma az Egyesült Államok és Nyugat-Európa. A szovjet típusú pazarlás történelmi előképe az ókori Kelet.

## 9.

*Milyen érzés lehet Szent István után Orseolo Péternek lenni? Milyen lehet Napóleon után XVIII. Lajosnak, Hunyadi Mátyás után Jagelló Ulászlónak, Churchill után Attlee-nek lenni? Magyarán: egy megfélembizhetetlen tekintély után következni, nem kevesebb feladattal, de kevesebb tehetséggel vagy lehetőséggel?*

Hőseink ismerhették ezt a lélektani állapotot. Tiberius elődje Augustus, Sztáliné Lenin. Az előd tudása, tekintélye, népszerűsége az élet minden területén nyomasztó lehetett. Különösen igaz ez az eszmék,

az ideológia és propaganda területén. Sem Tiberius, sem Sztálin nem volt ideologikus alkat. Augustusnak nem csak különös tehetsége volt az ideológiához és propagandához, de fantasztikus csapat állt mellette: Maecenas, Horatius, Vergilius. Még a függetlenebb Livius és Propertius, vagy *eretnek művei után*, száműzetéstől rettegetve a princeps számára alkotó Ovidius is jól beilleszthető az augustusi eszmék világába. Ehhez képest az egyébként is földhöz ragadtabb Tiberiusnak nem akadtak ilyen tehetségű munkatársai az ezüstkor szellemi emberei között. Hasonló a helyzet a bolsevik mozgalomban is. Lenin, noha igen gyakorlatias politikus, ugyanakkor az elmélet embere is, ideológus és filozófus, nagy vitatkozó, termékeny újságíró és brossura-szerző. És ott áll mellette Trockij, Buharin, Zinovjev: elméletileg kitűnően felvértezett, jó tollú emberek. Amikor, már Lenin halála után, Sztálin először nyúlt eszmei kérdésekhez, a Politikai Bizottságban némi derűt kelve rászólt valaki: ugyan már, Koba ...

Mit lehet ilyenkor tenni? Lenyelni a békát. Ideológiánk, propagandánk középpontjába állítani a halott Augustust, a már nem élő Lenint.

Milyen volt a tiberiusi Róma, a sztálini Szovjetunió ideológiája?

## 10.

A köztársaság évszázadai alatt kiformalódott egy sokszínű római eszmei önkép és ideológia. Róma az istenek kegyeltje, melynek világtörténelmi küldetése van: meghódítani a földkerekséget, elterjeszteni a civilizációt, megeremteni a római uralom alapján álló világkéjét. Mindebben döntő szerepet játszanak a *nagy emberek, a híres férfiak*. Az ő nagy tetteik, nemes erényeik, bátorságuk, férfiasságuk, önzetlenségük és hősiességük, jámborságuk és vallási szertartások iránti tiszteletük (*virtus és pietas*). A részletekben segíthet vagy gátolhat szerencse és véletlen, de Róma győzelme törvényszerű, ha követi az ősi hagyományokat, és megvalósítja a társadalmi közmegegyezést: „*a senatus és a római nép*” fogalommá válik, *concordia* (együttműködés, összhang) pedig istenné. A növények vagy a gyermekek mintájára növekedő Rómára – mely minden idők legsikeresebb államformáját és hadseregét alkotta meg – azért leselkedhetnek veszélyek is. Róma *eredendő bűne*, a testvérgyilkosság (Romulus megölte Remust) miatt az istenek olykor megleckéztetik a legkiválóbb híres férfiakat is. Az *erkölcsök hanyatlása*, a pazarlás, luxus, élvhajzás, fényűzés és hatalommal való visszaélés a birodalom sikereit teheti kockára. Róma jövője a múltja: a régi férfierények helyreállítása, megóvása. Ehhez az *organikus-morális és arisztokratikus világlátnaképhez* Augustus nem nyúlt, de miközben felhasználta, ki is egészítette azt. Propagandájának középpontjába a béke, az új aranykor, személyének isteni támogatása és a köztársaság fikciója került. A béke persze

nem külpolitikai béke – talán három esztendő kivételével Augustus is végig háborúzta négy és fél évtizedes egyeduralmát. Azonban nem lépett idegen hadsereg a birodalom földjére, s mindennél többet jelentett (több évtizednyi polgárháború után) a belső béke. A *pax Augusta* és az új aranykor szinte ugyanazt jelentette. Az görög-római ókorban közkeletű (bár nem kizárólagos) a világnak egy olyan felfogása, melyben az egykori aranykort egy szegényesebb ezüstkort, majd egy véres vaskor követte. Így az új aranykor ígérete a római polgár számára többet jelentett, mint a mai ember számára. Az istenek támogatását számos ügyes trükkkel hangsúlyozta és propagálta a princeps és környezete, s ezt a római talán el is hitte, Augustus mérhetetlen hatalmát és sikerességét látva. A köztársaság helyreállításának ígérete volt a kor nagy hazugsága, melyet valószínűleg sokan nem is hittek el. Ez mégis taktikusabbnak bizonyult, mint Caesar nyílt diktatúrája.

Hogyan nyúlt ehhez az ideológiai örökséghez Tiberius? Nem lehetett könnyű dolga. A béke propagandisztikus ereje, hatása kimerült, hiszen Tiberius egyeduralomra jutásakor már csak a legöregebbeknek volt személyes emléküik a polgárháború rémségeiről. A köztársaság helyreállításának sem lehetett már különösebb hitele. Tiberius nem élt az önisztentítés eszközeivel. Saját magát a senatus előtt és magánbeszélgetésekben halandó embernek nevezte. Tüntetőleg hangsúlyozott szerénysége azonban nem bizonyult erős politikai eszköznek. A köztársaság illúzióját a szabadság illúziójával helyettesítette. Ez volt az ő nagy hazugsága. Tacitus újra, többször is hangsúlyozza a szabadság látszatának fontosságát a princeps számára. Épített a hagyományokra, a történelmi analógiákra. Óvta a senatus tekintélyét. A római nacionalizmusra is apellált: „... nem ugyanaz illik vezető férfiakhoz és az uralkodó néphez, ami szerényebb családokhoz vagy államokhoz” és „a vezetők halandók, a közösség örök” fogalmazta meg Germanicus halála kapcsán kiadott rendeletében. Folytatta a templomok restaurálásának, a vallás támogatásának augustinusi programját. Mindezzel együtt úgy érezzük: vagy a történelmi források mostohák az utókorhoz, vagy felettébb vérszegény és fantáziátlan volt Tiberius propagandája. Mindenesetre közmondásos népszerűtlensége ezt az utóbbit sejteti.

## 11.

Első látásra Sztálinnak ideológiájában és propagandájában igazán volt mire építenie: Marx, Engels és Lenin életműve, a „nagy október” varázsa, az orosz kultúra gazdagsága segíthette. Csakhogy a régi bolsevikok elleni hatalmi harca, *thermidori fordulata* (Sztálin „második forradalma”) a szocializmus építésének nem várt, hihetetlen nehézségei és a külpolitika fordulatai újabb és újabb ideológiai- és propagandaeleme-

ket igényeltek. Annál is inkább, mert Sztálin rendkívül rugalmasnak, cinikusnak és gátlástalannak bizonyult ideológiája alakításában is. Magam úgy vélem, uralmának szűk három évtizede ideológiai szempontból hét szakaszra bontható.

Az első szakasz 1924 ősztől 1935-ig tehető. Ekkor Sztálin messze-menően támaszkodott a régi bolsevik, ill. marxista ideológiára: az osztályharc-elméletre, az internacionalizmusra, a leninizmusra. Mindezt Sztálin három saját eszmével egészítette ki. A Lenin-kultusz az első: roppant nehéz helyzetet teremt a diktátor ellenfelei számára. Ugyanis, élve sajtómonopóliumával, nyilvánosságra hozhatta a Sztálin ellenfelei és Lenin közötti egykori (a belső működésében ekkor még demokratikus bolsevik pártban a világon a legtermészetesebb) vitákat, ellentéteket. Másik, híres tézise „a szocializmus egy országban”. Ezt 1924 tavaszán még ő maga is elutasította; később azonban felismerte, hogy ezzel a biztos jövőkép iránti vágyakozást, a Nyugattal szembeni egyenjogúság és önbizalom érzetét adhatja meg. Harmadik tézise: *fasiszták és szociáldemokraták ikertestvérek*. Ez a tragikusan téves felfogás a Komintern révén kisugárzott az európai munkásmozgalomra, mérhetetlen eszmei és politikai károkat okozva annak. Sztálin nem ismerte fel, hogy Hitler és a náciik milyen veszélyt jelentenek a munkásmozgalomra és Oroszországra, a Világra. Vele szemben Trockij nagyon korán megértette a fasiszmus-nácizmus igazi természetét, és szocdem-kommunista összefogást javasolt ellene. Mindez nem akadályozta Sztálint abban, hogy később ő fasisztázza le Trockijt. 1931-től az osztályharcos „Oroszországot mindig verték” gondolatot felváltotta a birodalmi gondolat. Rettegett Iván és Nagy Péter lett a példakép, s az erős állam az ideál. A *nagyorosz gondolat* megjelenése mellett 1935-től megváltozott a radikális szélsőjobbhoz való viszonya is. 1935-1939 között az *antifasiszta népfrontpolitika* került (az „erős kéz” és a birodalom-építés mellett) ideológiája tengelyébe. Sztálin szinte rögeszmés Trockij-gyűlöletére jellemző, hogy miközben a diktátor számos eszmei és politikai ötletet kölcsönzött ellenfelétől, az ellene irányuló propaganda úgyszólván irracionális méreteket öltött. Sokat mond, hogy a spanyol polgárháborúban a népfrontkormányt támogatta a Szovjetunió a nemzetiekkel szemben, mégis, 1937-től a spanyolhonban harcoló szovjet ügynökök fő feladata a népfront táborában lévő „trockista elemek” likvidálása, s nem a fasisztoid nemzetiek elleni harc. A sztálini ideológia harmadik, rövid és szégyenteljes szakasza a Hitler-Sztálin együttműködés idejére esik. Ebben az alig kétéves periódusban (1939. aug. – 1941. júl.) nem csupán meg nem támadási szerződést kötött a két ország, de – Kun Miklós szavaival – még a náci és sztálini terminológia is kísértetiesen hasonlított. Nem véletlenül tréfálkozott Ribbentrop német külügyminiszter Sztálinnal: „Berlinben azt rebesgetik, hogy Ön is csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz.”

Ekkor Sztálin az antifaszizmust is sutba dobta, kétségbeesésbe taszítva a német kommunistákat vagy a francia ellenállás kommunistáit. A sztálini ideológia negyedik szakasza a nagy honvédő háború éveit öleli fel. Természetszerűen kap benne központi szerepet a *honvédelem és hazaszeretet*, de meglepetésre a *pánszláv és szlavofil* gondolat is. (A régi bolsevik gárda Leninnel együtt annakidején elítélte a pánszlávizmust és szlavofilizmust, mert reakciós, faji gondolatnak tartotta.) Mindezt a hadsereg kultusza egészítette ki. Az ötödik, rövid szakasz az 1945-ös év. Ekkor Sztálin a *cári vagyon örököséként* lépett fel. A japán elleni hadműveleteket azzal indokolta, hogy a régi nemzedékben bosszúvágy él az 1904-1905-ös háborúban elszenvedett vereség miatt. Ez nem csupán a tényeknek nem felelt meg, de az orosz baloldali (bolsevik, mensevik és liberális) gondolkodás hagyományának sem. Jellemző, hogy bejelentette igényét a tengersizősökre, sőt, óriási meglepetésre Líbiára is – bár talán csak azzal a taktikai szándékkal: legyen miből engedni a szövetségeseikkel folyó tárgyalásokon. A *győzelem élménye*, ugyanakkor a szegénység és nyomor tapasztalata, a félelem attól, hogy talán „külföldön jobb élni” (erről a szovjet katonáknak a háborús viszontagságok ellenére is lehetett némi tapasztalata) külföld-ellenességhez, túlhajtott nemzeti érzéshez, sovinizmushoz vezetett. A sztálini ideológia hatodik szakasza (1946-1949) egyfajta *leninista reneszánsz*: felhagynak a szlavofil és nacionalista tendenciákkal, visszatér az osztályharc gondolata. Fontos szempont a hadsereg, a népszerű tábornokok, mindenekelőtt Zsukov tudatos háttérbe szorítása, a közelmúlt történetének meghamisítása árán is. Végül 1950-től Sztálin haláláig újra megjelenik a birodalmi gondolat, a cári Oroszország hódításainak dicsőítése. Eszerint az oroszok a feltalálói, felfedezői, úttörői minden technikai újításnak, találmánynak. Rendkívül erős külföld-ellenesség, háborús láz, megalomania – az utolsó szakasz további jellemzői.

Alighanem minden kedves olvasóm számára nyilvánvaló: az ideológia az a terület, ahol az 1900 év különbséggel élt két zsarnok, Tiberius és Sztálin között semmi, vagy szinte semmi hasonlóság nincsen. De miért: „szinte”? Van azért egyetlen apró, közös vonás. Ez pedig a diktatúra leplezett, burkolt volta. Még Sulla és Iulius Caesar, vagy Mussolini és Hitler percig sem titkolta, hogy rendszere diktatúra, addig Tiberius és Sztálin zsarnoki rendszerét igyekezett „valami másnak” feltüntetni: szabadságnak, népuralomnak. A *diktatórikus lényeg elleplezése* volt a *nagy hazugság*, ami valamelyest még az ideológiában is összeköti hőseinket.

## 12.

Minden civilizált társadalom gondolkodására jellemző az emberi

együttélés, a közösségek három szintje. Az első szintet az elemi közösségek alkotják: ezek áttekinthetőek, személyesek, otthonosak. Ilyen a család, a gyülekezet, a falu, a kolostor stb. Az elemi közösségek lehetnek természetesek, de ha mesterségesek, akkor is gyakran természetesnek látszanak. A második szinten már csupa mesterséges, nagy méretű, személytelen, de még az egyes ember számára érthető, belátható közösségek találhatók. Ilyen a nemzetség és a törzs, a királyság, a nagyobb görög poliszok, vagy a mi modern államaink és nemzeteink. A közösségek harmadik szintjét a beláthatatlanul tág, bár jobbára természetes közösségek alkotják: a görög-római *oikumené* (az ismert, élhető világ) a *keresztény emberiség*, a mohamedán *umma*, ma az ENSZ, vagy (immár jelző nélkül) az emberiség. (Ezzel nem állítjuk azt, hogy az emberi együttélésnek negyedik szintje nem lehetett, csupán azt, hogy három szint feltétlenül volt. A középkori oroszföldön vagy az újkorban német területen az ország és a keresztény emberiség között ott áll az inkább fiktív, mint valóságos Német-római birodalom illetve Oroszország fogalma).

A tiberiusi Róma elemi közösségei a fővárosban: collegiumok, centuriák, rendek. A collegium tulajdonképp *testület*: lehet papi, de az azonos iparágban dolgozókat – rabszolgákat is! – tömörítő világi közösség is. A vidék elemi közösségei falvak és kisvárosok, nemzetségek és törzsek, Rómába bekebelezett görög poliszok, vagy a hadsereg állandósult összetételű *cohorsai*, *legiói*. A legnagyobb közösség maga a birodalom, amely a földkerekséggel azonos, amelyen kívül már csak barbárok élnek.

A sztálini Szovjetunió a régi közösségeket átforgalmazta vagy szétverte, s helyettük megpróbált újakat teremteni. Ilyen elemi közösségek a brigád, a pártalapszervezet, a *munkahelyi kollektíva*, vidéken a falvak és gyülekezetek mellett a kolhoz. A középső szintet a Szovjetunió testesíti meg. A legfelső szint jelképei a világforradalom, a proletár internacionálisizmus és a nemzetközi munkásmozgalom, megtestesítőjük 1943-ig a Komintern, 1945-47-től a *béketábor*. Ezen kívül csupán az ellenséges környezet, az imperialista világ található.

## 13.

A történelem lejárattott eszmék története (is). Más kérdés, hogy egyes eszmékbe újabb és újabb lejárattódásuk ellenére és után, újra és újra belerakapaszodunk (demokrácia, kereszténység, haza, szabadság) más eszmék viszont a történelem süllyesztőjébe kerülnek – vagy azért, mert soha sem voltak értékesek (mint pl. a fajelmélet) vagy egyszerűen csak azért, mert egy új kor új céljai és feladatai új eszméket követelnek. Néhány szót a proletár internacionálisizmusról szeretnénk szólni.

Talán a görög szabadságharc (1821-1829) az első olyan modern történelmi esemény, amelyben önkéntesek, a haladás eszménye jegyében egy másik, elnyomott nép segítségére sietnek. 1848/49-ben hasonló elvek alapján harcoltak népünk mellett lengyel forradalmárok. A nagy forradalmi hullámnak azonban az a szomorú jellemzője, hogy az ellenforradalmak együtt működnek a forradalmak leverésében, míg azok – egy-két tétova kísérlettől eltekintve – végig elszigeteltek maradnak. Ekkor fogalmazza meg Marx: az ellenforradalom nemzetközi együttműködésével a forradalmak nemzetköziségét kell szembeszegezni. Működik is a dolog. Nem csak azért, mert a munkásmozgalom nemzetek és országok feletti szervezeteket képes létrehozni, hanem legalább ennyire azért, mert magyar és lengyel önkéntesek harcolnak az olasz egységért, az amerikai polgárháborúban Észak oldalán. Az I. világháború az internacionálé és az internacionalizmus tragikus csődje. De az oroszországi polgárháború és intervenció idején angol kikötői munkások nem hajlandók fegyvereket hajóra rakni orosz testvéreik ellen, s százezernyi külföldi önkéntes harcol a bolsevikok oldalán (igaz, sok tízezer az ellenforradalom oldalán is). 1917-ben még Lenin és Sztálin segíti megszületni a független Finnországot. Ami ezután következik, az az internacionalizmus módosítása, bár nem tudatos és nem szándékos lejárata, kiüresítése. A Komintern kézi vezérlése Moszkvából, a testvérpártok ügyeibe való aprólékos beavatkozás, cserben hagyásuk a Molotov-Ribbentrop paktum kedvéért, a KKP és a görög KP magára hagyása diplomáciai megfontolásokból: újabb és újabb csapás a nagy eszmére. A spanyol polgárháború még az internacionalizmus fantasztikus felvillanása: tucatnyi országból érkeznek kommunisták, szocialisták, anarchisták és jó lelkű, romantikus kalandorok, harcolni a spanyol köztársaságért, a fasizmus ellen. De ugyanott szovjet ügynökök vadásznak anarchistákra és trockistákra („polgárháború a polgárháborúban”). Érdemes Deutschert idézni: „[Sztálin] internacionalizmusából hiányzott az európai élet nagy távlatú tendenciáinak átélése, s bármiféle érzékenység annak a káprázatos szírványának a színei és árnyalatai iránt, amit európai civilizációnak nevezünk.”

Az internacionalizmus varázsára a végső csapást már nem Sztálin, hanem Brezsnyev mérte, amikor Csehszlovákiában és Afganisztánban „internacionalista kötelességét teljesítette”. Ezután már csak a nagyon naiv és nagyon becsületes kommunisták, meg a gyerekek hittek ebben a kiüresedett eszmében. Nem lehetetlen azonban, hogy – más néven és más formák között – tegyük fel, az antiglobalista mozgalmakban, a nemzetközi zöld mozgalmakban vagy más egyébben, egyszer majd új-jászületik.

## 14.

Utoljára hőseink külpolitikai szerepéről szólunk, egészen röviden. A tiberiusi Róma és a sztálini Szovjetunió külpolitikai helyzetét vizsgálva akadáhatunk ugyan érdekes analógiákra, de a lényeg külpolitikájuk kereteinek-feltételeinek gyökeres különbözősége. A Tiberius korabeli Róma nemzetközi környezete egészen más, mint a mai országoké. Rómának alig vannak szomszédos országai. Nyugatról az Atlanti-óceán határolja, Északról és Délről pedig vagy országgá még nem szerveződött népek (törzsek és nemzetségek) vagy lakatlan területek. Valódi szomszédos országai csak Keleten voltak: Cappadokia klienskirályság, melyet épp Tiberius kebelezett be a birodalomba, s szervezett provinciává (valahogy úgy, ahogy Sztálin „kliensköztársasággá” tette, majd bekebelezte és szovjetköztársasággá tette Észtországot, Lettországot és Litvániát). Két igazi szomszéd maradt: az ütközőállam szerepét betöltő Armenia, és a nagy keleti rivális, a mai Irak és Irán területét magába foglaló Parthus Birodalom. Róma nem ismerte az állandó diplomáciai érintkezést; nem voltak nagykövetségek vagy főkonzulátusok, sem rendszeres nemzetközi találkozók. (Az állandó diplomáciai testületet majd Velence találja fel, több mint ezer évvel később.) A külpolitika elvi döntéseit évszázadokig a senatus hozta, ez a testület fogadta a külföldi delegációkat is. Ha Róma küldött követséget külföldre, azt szenátorokból vagy papokból álló alkalmi bizottságok végezték. A külpolitika a császárkorban a princeps kezébe csúszott át. Tiberiusnak két fő külpolitikai kérdéssel kellett számolnia. A germán törzsekkel – ahol a területi hódítást feladva a befolyásolás, megosztás politikáját folytatta. És a parthus állammal, mellyel a békés viszony megőrzése és a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása a rómaiak érdeke. Ez az óvatos és passzív külpolitika nem ragadja magát a képzeletet, és nem elégíti ki a *hódító Rómához* kapcsolódó elvárásokat, de megfelelt az akkori s ottani érdekeknek.

Sztálin külpolitikájának bemutatása önálló tanulmányt igényelne. Az adott terjedelemben csak azt kívánjuk kimondani s röviden bemutatni, hogy a diktátorral kapcsolatos szélsőséges értékelések a külpolitikában nem helytállóak: *Sztálin nem volt külpolitikai zseni, de nem volt külpolitikai analfabéta sem.* A fiatal szovjet állam felrúgta a diplomácia szokásos játékszabályait. Nyilvánosságra hozta a cári Oroszország titkos nemzetközi szerződéseit, és egy szinte naiv nemzeti önrendelkezési és békepolitikát folytatott. Ezzel véget is ért a forradalmi jellegű nemzetközi kapcsolatok kora, a Szovjetunió nagyon hamar ugyanolyanná vált, mint bármely kortárs nagyhatalom. Az 1920-as évtized az – eleinte kényszerű, de részben önként vállalt – nemzetközi elszigeteltségé, bár az ország sorra köt szerződéseket szomszédjaival. A balti kisállamok bekebelezése előtt 12 szomszédos országa volt (köztük a ma már nem lé-

tező Tannu-tuvai Köztársaság). 1935-től rendelkezett szövetségi rendszerral, a szovjet-csehszlovák-francia szerződés lévén. 1939-1940 a sztálini külpolitika mélypontja. A *kollektív biztonság* politikája, vagyis a szovjet-angol-francia, antifasiszta szövetség, és a szovjet-német szövetség között kellett választania. Sztálin az időnyerés reményében döntött Németország mellett – rosszul. Németország nyert időt (azahogy a két ország összecsapásáig hátralévő időt jobban használta ki). A teljes képhez hozzátartozik, hogy az angol és francia diplomácia lavírozása éppúgy szerepet játszott ebben a rossz döntésben, mint az, hogy Németország volt a szovjetek legfőbb külkereskedelmi partnere, és az is, hogy Sztálin tartott az újabb nemzetközi elszigetelődéstől, az egyedül megvívandó háborútól. A lengyel, balti és román területek bekebelezése a *Molotov-Ribbentrop* paktum jegyében kevesebb gyakorlati hasznot hozott az országnak, mint amennyi *erkölcsi és politikai kárt okozott*. 1943-45 valószínűleg a sztálini diplomácia csúcspontja. Ekkor a diktátor jól képviseli a szovjet érdekeket, s egyenrangú partnere Churchillnek, Rooseveltnek. Az 1945 után kezdődő új kor, a *kétpólusú világrend*, a *hidegháború*, a szuperhatalmak kora. Sztálin állama ekkor katonailag és politikailag egyenrangú a maga Parthus Birodalmával, az Egyesült Államokkal szemben, noha gazdaságilag és főképp az életszínvonalban nyomába sem érhet. „A harmadik világháború elkerülhetetlen” lidércnyomásos világáért persze nem csupán Sztálin felelős, de ő is felelős érte. Így 1953 márciusa külpolitikai szempontból is megkönnyebbülés lehetett a világnak.

## Ajánlott irodalom

- Tacitus (1980) *Összes művei* ford. Borzsák István. Európa Könyvkiadó Budapest
- Gaius Suetonius Tranquillus (1984) *A Caesarok élete* ford. kis Ferencné, utószó Hegyi Györgyi Európa Könyvkiadó Budapest
- Havas László – Öbis Hajlnalka – Szűcs Gábor – Ujlaky István (1998) *Róma – egy világbirodalom erkölcsi, politikai és történelmi eszméi* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Havas László – Németh György – Szabó Edit (2001) *Római történelmi kézikönyv* Korona Kiadó Budapest
- Maróti Egon – Horváth István Károly – Castiglione László (1967) *A régi Róma aranykora* Gondolat Kiadó Budapest
- Ferenczy Endre – Maróti Egon – Hahn István (1992) *Az ókori Róma története* Tankönyvkiadó Budapest
- Az ókori görögök és rómaiak története* szerk. John Boardmann, Jasper Griffin, Oswyn Murray (1996) Maecanas Kiadó Budapest
- Az antik Róma napjai* szerk. Gulyás Istvánné (1989) Tankönyvkiadó Budapest
- Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin* Láng Kiadó Budapest
- Isaac Deutscher (1990) *Sztálin* ford. M. Nagy Miklós, jegyzet és utószó Kun Miklós. Európa Könyvkiadó Budapest
- Oroszország és a Szovjetunió XX. századi kronológiája 1900-1991* szerk. Krausz Tamás és Szilágyi Ákos (1992) Akadémiai Kiadó Budapest
- Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics (1996) *Oroszország története II. A Szovjetunió története* ford. Kiss Ilona utószó Páll Erna Osiris Kiadó Budapest

## **Horthy és Kádár**

Horthy Miklósról 1945 óta, Kádár Jánosról a rendszerváltás után, de főképp az elmúlt néhány évben számos dolgozat született, publicisztikai, politikai szövegek mellett kifejezetten tudományos munkák is: tanulmányok, forráspublikációk, monográfiák. A két politikus egybevetéséről azonban ritkán olvasni, módszeres összehasonlító elemzés pedig talán nem is készült még róluk.

Az összehasonlítás, ez az első látásra oly kézenfekvő szellemi művelet tapasztalatom szerint nem is olyan magától értetődő dolog, különösen ha politikai nézeteket vagy érzelmeket érintő kérdésről van szó. A és B egybevetésekor egyesek azon ütköznek meg, hogyan lehet ezeket egyáltalán összehasonlítani, amikor olyannyira különbözőek, mások viszont azon értetlenkednek, miért teszünk különbséget közöttük. Lesz, aki azon méltatlankodik, hogyan lehet egyáltalán A-val egy lapon említeni B-t, és lesz, aki épp fordítva gondolja majd. Szerintem bármi összehasonlítható bármivel, legfeljebb egyes esetekben a hasonlóságok, más esetekben a különbségek dominálnak majd, és az egybevetés akkor hasznos és érdekes igazán, ha az eltérőnek és hasonlóknak izgalmas kombinációjával találkozhatunk.

Akad olyan posztmodern nézet, mely szerint történelem nincs is, csak történetek vannak, a történelem a történészek mesterséges és önkényes konstrukciója. Igaz, hogy a történelem minden egyes eseménye és személyisége egyszeri és egyedi, de belőlük a gondolkodó ember bizonyos szellemi műveletek – általánosítás, absztrakció, tipizálás, modellalkotás stb. – segítségével megpróbálhatja felkutatni a törvényszerűt, a szabályt, a véletlent. E szellemi módszerek egyike a történelmi analógiák keresése.

Dolgozatunkban előbb egészen röviden felvillantjuk a két történelmi személyiség közötti, általánosan ismert különbségeket, majd megkíséreljük feltárni a párhuzamokat, hasonlóságokat, tartalmi vagy csak felszínes egyezéseket, és ezen analógiákon belüli eltéréseket, különbségeket.

## 1.

Vitéz nagybányai Horthy Miklós, a Monarchia ellentengernagya, majd Magyarország kormányzója, „felülről” jött, ha nem is „legfelülről”: ahhoz a történelmi középosztályhoz tartozott, amely oly nagy szerepet játszott a dualizmus korának politikai és katonai életében, amelyet azonban már az egykorú szépirodalom is hanyatlónak és kissé anakronisztikusnak, a polgárosodó társadalom félig-meddig feudális zárványának látott. Kádár (eredetileg Csermanek) János „alulról”, a „népből” jött, és ha nem a politikai pályát választja, ahhoz az ipari szakmunkás réteghez tartozott volna, amelynek erkölcsi megbecsülése talán abszolút

értelemben is nagyobb volt Kádár születésekor, mint ma, amelyben sokan felemelkedő társadalmi csoportot, a jövő osztályát látták, amelyet azonban az 1919-es forradalom után nemzetietlen osztálynak is szokásos volt tekinteni.

Horthy konzervatív jobboldali politikus volt, nacionalista és antiszemita. Példaképének Ferenc Józsefet tartotta. Pályája 1919-től a hagyományos jobbközép és az új típusú szélsőjobb közötti egyensúlyozáson alapult, de ez utóbbival talán csak 1919 nyarán és őszén azonosult. Hitlert nem szerette, a német nemzetiszocializmust megvetette, de a Szovjetuniót és a kommunizmust látta a nagyobb veszélynek. Mussolini vagy Pilsudski közelebb állt hozzá, mint Hitler, és fontosnak tartotta a brit konzervatív jobboldallal fenntartandó kapcsolatokat. Az emigrációban – amint emlékiratából kitűnik – nagy tisztelettel viseltetett a portugál Salazar vértelen, tekintélyelvű jobboldali diktatúrája iránt.

Kádár kommunista volt, marxista és internacionalista. Sztálinnak legfeljebb 1953-ig, Brezsnyevnek igazán sohasem híve, viszont egész életében leninista és (1956-tól) hruscsovista. Kortársai közül (Aczél György szerint) Tito, Willy Brandt, Jaruzelski, Alvaro Cunhal azok, akiket a legtöbbször becsült, miközben pl. Zsivkovot és Novotnyt butának, Castró anarchista bohócnak, Honeckert pojacának tartotta, Giereket megvetette. Mint az ország elsőszámú politikusa, a reformokra, a rendszer átalakítására törekvő reformkommunisták és a Szovjetunióhoz igazodó sztálinisták vagy inkább „brezsnyevisták” között lavírozott.

Félgenerációnyi különbség volt közöttük, mindazonáltal Horthy, mint érett férfi, majd agg politikus, elvileg éppen találkozhatott volna Kádárral, a fiatal illegális kommunistaival: pályájuk nem csupán egymásutániség, de – legalább a harmincas évek végén és a világháború alatt – egymásmellettség is.

Meg kell emlékeznünk még egy alapvető különbségről, ami hatalmuk mélységében, tartalmában mutatkozott meg. Horthy kormányzói funkciója sajátos közjogi konstrukció: nem közvetlenül a nép, hanem a nemzetgyűlés választotta meg, mint a *gyenge elnököt* szokás köztársaságokban. Eredetileg ideiglenesnek és rövidtávúnak gondolt megbízatása meghatározatlan időre szólt, mint az alkotmányos monarchiák királyaié (a dinasztia-alapítási próbálkozást sem nélkülözve). A hadsereg feletti hatalma, külpolitikai szerepköre némileg az *erős elnökökére* emlékeztetett. Romsics Ignác szerint ez a pozíció a *gyenge vagy közepesen erős köztársasági elnök* szerepköréhez áll legközelebb. Bár a negyedszázados korszak egészének vitathatatlanul első embere volt, és hatalma, befolyása növekvő tendenciájú a világháborúig, végül is sem a végrehajtó, sem a törvényhozó hatalomban nem játszhatott döntő szerepet. Ezzel szemben Kádár, mint az egypártrendszerű ország egyetlen pártjának (Intéző Bizottsági elnöként, első titkárként, majd főtitkárként) vitathatat-

lanul első embere, döntő befolyást tudott gyakorolni a végrehajtó és a törvényhozó hatalomra is. Kádár tényleges hatalma nagyobb volt, mint Horthyé.

## 2.

A nyilvánvaló, hatalmas különbségek mellett a legfőbb hasonlóság pályájuk ívében található. *Horthy és Kádár egyaránt egy levert forradalom után, idegen csapatoktól megszállt országban, szégyenteljes terror közepette jutott hatalomra. Horthy-Magyarország és Kádár-Magyarország is vérben és szennyben született. Idegen ország döntése nélkül pozíciójukba sem kerülhettek volna. Hatalmuk kezdetén nemzetközi elszigeteltséggel és belső népszerűtlenséggel kellett szembe nézniük. Am mindkettőjük hosszú országlása alatt bekövetkezett egy nem lebecsülhető konszolidáció és stabilizáció. Országuk, politikájuk, személyük népszerűsége, tekintélye megnőtt. Politikai pályájuk csúcspontján is egy-egy nyomasztó, kényelmetlen külső szövetséggel (totális diktatúrával) kellett együtt élniük. Hosszabb-rövidebb időre mégis „bezzeg-ország-gá” tudták tenni hazájukat. A nevével fémjelzett hosszú korszak és személyes hatalmuk azonban egy új válság közepette múlt ki, s népszerűségük jórészt elvesztve ért véget. Bukásuk után személyük talán jobban megosztotta a magyar közvéleményt, mint életükben. Mindkettőjük pályájának és korszakának vége teljes váltás, rendszerváltás elemi igényét vetette fel a társadalomban.*

(Érdemes megfigyelni: néhány ponton – levert forradalom, kezdeti népszerűtlenség, konszolidáció, siker és tekintély, majd csőd és bukás, új forradalom – Ferenc József pályáiba is hasonló. Mintha 1849 és 1989 között három nagyciklus követné egymást, a ciklusok között kisebb-nagyobb átmeneti periódusokkal: szerves és folytonos történelem helyett rendszerváltástól rendszerváltásig botladozó történelemmel.)

## 3.

Mindketten levert forradalom nyomán jutottak hatalomra. 1919 forradalma persze egészen más volt, mint 1956-é. A világháborús vereséghez, a kor világháború-illúziójához és a szétesőben lévő ország fegyveres védelméhez kapcsolódott – tehát nem csupán a kapitalizmus megdöntéséhez. 1956 antisztálinista, demokratikus forradalma és szovjetellenes szabadságharca nyilvánvalóan más, és nem csupán a történelmi környezetet, de a politikai előjeleket tekintve is. Szinte blaszfémia-nak tűnik leírni, hogy hasonló vonások is voltak közöttük: az ipari munkásság és a baloldali értelmiség vezető szerepe, a *jó államba* vetett hit,



a köztulajdon fölényének gondolata a tőkés magántulajdonnal szemben. Horthy és Kádár e forradalmak ellenfele – ám mégis másképpen ellenforradalmárok. A későbbi kormányzó az első pillanattól az utolsóig a forradalmak vaskövetkezetes ellenfele, ellensége: nem csak a „bolsevik” Tanácsköztársaságé, de az 1918-as demokratikus forradalomé is. Kádár október 23. előtt nem akart forradalmat, és az első napokban ellenforradalomnak tekintette az eseményeket (akárcsak Nagy Imre). De a forradalom szele elragadta, ha csak annyira is, amennyire a pártegység feltette, az események szocializmus keretein belül tartását remélte. „... ez egy eredeti forradalom, mert nem a rendszer, a fönnálló gazdasági-társadalmi viszonyok megdöntéséről van szó, hanem a világtörténelemben egyedülálló jelenséggé a rendszer politikai kifejezését akarja megváltoztatni.” – lelkesedett Kádár a forradalmi napokban Csongovai Per Olaf szerint. A moszkvai tárgyalások jegyzőkönyvei alapján nov. 2-án még mint a Nagy Imre kormány tagja tárgyalt. Másnap beadta a derekát, talán azt remélve, hogy a Moszkvában ráosztott szerepben saját elképzeléseiből is meg tud majd valósítani.

Horthy álláspontja, magatartása a következetesebb. Az *árulás* mozzanata mindkettőjükénél jelen volt. Horthy Nemzeti Hadserege nem a haza védelmére sorakozott fel, igaz, a csekély létszámú és harcértékű alakulat a magyar Vörös Hadsereggel való szembefordulást sem merte vállalni. De „a kommün” augusztusi bukása után de facto a román megszállókkal működött együtt, miután a megszálló franciák engedélyével szervezte alakulatait. Kádár nem csak a forradalmat és a kormányt árulta el, de a csak két nappal korábban szervezett új kommunista pártot is: az MSZMP héttagú Intéző Bizottságából hatan rövidesen börtönbe vagy kötéltre jutnak – a hetedik maga Kádár.

Külföldi országok segítsége nélkül hatalomra sem juthattak volna. Horthyt az antant nevében teljhatalommal tárgyaló Clark-misszió támogatása és a Habsburg restaurációval szemben a szomszédos országokban és a nyugati hatalmak körében megmutakozó ellenszenv tette államfővé. Az már csak a dolgok *hogyanja*, hogy megválasztásában a parlament épületét körülvevő és folyosóin őgyelgő fegyveresek jelenléte is szerepet játszhatott (bár a jobboldali összetételű nemzetgyűlés, komoly alternatív jelölt híján, amúgy is megválasztotta volna). Az, hogy Kádár lesz Magyarország első embere – micsoda tragikus és groteszk mozzanata a magyar történelemnek – Brioni szigetén, Hruscsov és Tito tárgyalásain dőlt el.

#### 4.

Hatalmuk első időszakát politikai terror kísérte. Minden XX. századi politikai vérengzést számháború övez a történettudományban. A féhérterror áldozatainak számát sokáig, az emigráns szociáldemokrata Böhm Vilmos adata alapján ötezer főre becsülték – ma már tudjuk, ez túlzás. A Horthy-apológéták háromszáz adata a másik pólus. A bíróság előtt elítéltek és kivégzettek száma némileg kevesebb, az anarchikus, önkényes terrorral meggyilkoltaké sokkal több lehetett, mint a megelőző vörös terror idején. De nem is a pontos (talán 1500 körüli?) szám az érdekes, hanem Horthy személyes felelőssége. Ő maga emlékiratában arról beszél, hogy az „acélseprő” akkor szükséges volt, de tagadja, hogy „törvénytelen tett elkövetésére” utasítást adott volna. A konzervatív és jobboldali, de mélyen humánus Shvoy Kálmán naplójában undorral beszél a „rablókról és gyilkosokról”, akiket Horthy fedezett. Az angol történész Sakmyster szerint Horthy magatartása hozzájárult a kegyetlenkedések prolongálásához. Ormos Mária hangsúlyozza, hogy a terrorban Horthytól független (a Lehár-féle) félkatonai csoportok és a megszálló románok is szerepet játszottak, egyéni bosszúra is akadt példa, és a hadseregnek alig nevezhető, bosszúszomjtól és nacionalista sértettségtől vezetett Nemzeti Hadsereg parancsnokai (Héjjas, Prónay, Ostenburg-Moravek, Francia-Kiss) a főparancsnoktól függetlenül cselekedtek. Talán a bűnösök fedezésében, a bűnök eltussolásában nagyobb volt a szerepe, mint előidézésükben. Egy közelmúltbeli forráspublikáció ennél nagyobbak látja a későbbi államfő felelősségét. A Sipos Péter által a *História* ismeretterjesztő havilapban közzétett szöveg – a fővezérségnek Prónay számára küldött parancsa – arra utal, hogy Horthy felelőssége közvetlen és személyes.

Az 1956 és 1961 között bíróság által halálra ítélték és kivégzettek száma, néhány, a börtönben öngyilkosságot elkövetett vagy tisztázatlan körülmények között meghalt áldozattal együtt közel háromszáz fő. A „kommunista rendszer” összes politikai erőszak miatt meghalt áldozata egy friss kutatás nyers eredménye szerint háromezer főre tehető (restellem, nem irtam le a forrást; Rainer M. János?) de ez az adat több, mint a Kádár személyéhez köthető áldozatok száma, hiszen tartalmazza a Rákosi-diktatúra áldozatait is. De mi mindebben Kádár szerepe? A Kádárral szemben igen kritikus M. Kiss Sándor szerint az csupán mítosz, a kádári propaganda terméke, hogy a terror Kádár nélkül súlyosabb, tömegesebb lett volna, hogy ő csupán mérsékelte azt. Ugyanakkor, a mégis eléggé általános felfogás szerint, az elszigetelt ország egyedül lehetséges szövetségei példastatuálást, súlyos megtorlást követeltek. Románia több ezres, Kína több tízezes leszámolást javasolt. A kezdetben igen elszigetelt politikusk szűk belső támaszai, a karhatalom és a pártapparát-

tus is nagyszámú kivégzést követeltek. Kádár személyes felelőssége a Nagy Imre perben mutatható ki leginkább. Nagy Imre és társai kivégzését Moszkva nem kívánta, sőt – nemzetközi politikai megfontolásokból – kétszer is a per halasztását kérte, bár végül is a magyar koncepciót elfogadta.

## 5.

Horthy is, Kádár is megvívta a maga kétfrontos harcát. Horthy a „kétfrontos harc” fogalmát természetesen nem használta, de a „mindkét szélsőséggel való szembezállás” gondolatát igen. Nem volt ez a harc szimmetrikus, hiszen csak kommunistákat végeztek ki, nyilasokat nem. De szélsőjobb oldali pártok betiltására, politikusaik bebörtönzésére sor került, és a kormányzónak is szerepe volt abban, hogy a nyilas és nemzetiszocialista szélsőjobb 1944 őszéig nem juthatott kormányra Magyarországon. Kádár kétfrontos harca még aszimmetrikusabb. Az egyik front, a „Nagy-Lozonczy-féle revizionista csoport” esetében kivégzések, a másik front, a „Rákosi-Gerő-féle szektás-dogmatikus klikk” esetében (noha az MSZMP 1956. decemberi párhathározata még őket jelöli meg a „sajnálatos események” elsőszámú okozójaként) csupán a pártból való kizárás, a szovjetunióbeli emigrációból való visszatérés megakadályozása.

## 6.

Politikusok elfogadottságának mérésére két jól-rosszul működő megoldás van: a demokratikus választás és a korrekt közvélemény-kutatás. Sem a Horthy-korszakban, sem a Kádár-korszakban nem létezett egyik sem. Ezért csupán a kortársak visszaemlékezéseire és a kutatók elemzéseire hagyatkozhatunk. Kezdeti népszerűtlenségük nem egyforma mértékű.

Horthyval szemben állt a szervezett munkásság, a liberális és szociáldemokrata értelmiség, az agrárproletárság kisebb-nagyobb csoportjai, a Shvoy-féle „finnyás” humanista jobboldaliak. De így is tömegek álltak melléte kezdettől fogva: az úri középosztály, a birtokos parasztság, az arisztokrata és kapitalista rétegek zöme. Az 1930-as évekre meglehetősen népszerűsége tett szert. A nagy történelmi megmérettetés, a német megszállás és a kiugrási kísérlet idején az akkor a szavazók legalább negyedét mozgósítani tudó szélsőjobb a kormányzó számára elvesztett, miközben a két évtizedig ősellenség, a társadalom gyenge kisebbségét maga mögött tudó szociáldemokrata és liberális balközép kész volt a kiugrást vállaló kormányzó mögött felsorakozni. Nehéz eldönteni, hogy 1944-1945 iszonyatos nemzeti tragédiája, a demokratikus közjáték baloldali

közhangulata és a szocializmus négy évtizede mennyit faragott le 1938-39 táján még vitathatatlan népszerűségéből. Ma a közvélemény történelem iránt érdeklődő, jobboldali politikai nézeteket valló csoportjai között létezik egyfajta idealizáló Horthy-kultusz.

Kádár a november 4-i rádióbeszédet és szovjet beavatkozást követő hetekben-hónapokban roppant elszigetelt és népszerűtlen – amint ezt egybehangzóan állítja a korral foglalkozó valamennyi történész és szemtanú. Ekkor legfeljebb a karhatalom és pártapparátus szűk csoportjaira támaszkodhatott, de talán még rájuk sem fenntartás nélkül: sokan őt magát is felelősnek látták a forradalomért. Hogy Kádár elfogadottságának, népszerűségének növekedése milyen ütemű és mértékű volt, nem tudom. 1968 és 1975 között – tekintélyének csúcspontján – amikor a nyugati sajtó magyar modellről és magyar csodáról, gulyáskommunizmusról és a legvidámabb barakkokról beszélt, s arról, hogy talán a vasfüggönyön túl ő lenne képes egyedül megnyerni egy demokratikus választást, Kádár kétségtelenül a lakosság zömének támogatását élvezte. Első egyetemista éveimben, 1977 táján (noha Magyarország a tízmillió ellenzéki országa volt) személyes becslésem szerint az emberek háromnegyede elfogadta Kádárt az ország élén, elfelejtve vagy megbocsátva bűneit, vagy – a magamfajta ifjúember esetében – mit sem tudva arról. Kádár posztumusz népszerűsége, divatos szóval a Kádár-nosztalgia még erősebb, mint Horthyé. Ezt jelzik az elmúlt évek közvélemény-kutatásai is.

Két, igen hosszú ideig (25, illetve 32 évig) hatalomban lévő politikus esetében érdemes elgondolkodni a *történelmi idő* önmozgásán, szerepén. Az idő a megszokás és tekintély patinájával vonhatja be akár középszerű politikusok személyét is. Ez történt Ferenc Józseffel, Franco tábornokkal, vagy (a középszerűnek azért nem tekinthető) amerikai Roosevelttel, a francia Mitterand-nal: őket a hosszú idő nagypapás tekintéllyel ajándékozta meg, egykor az ország közéletét megosztó párt-politikusokból afféle „nemzet és pártok feletti” személyiséggé lehetett az idő és a körülmények segítségével. De az idő el is koptathatja a politikusokat: jól megfigyelhető ez az 1890-es vagy az 1930-as években, vagy akár a rendszerváltás után, amikor a kikerülhetetlen konfliktusok, óhatatlanul elkövetett hibák meglepő gyorsasággal „elhasználták” Antall Józsefet, Horn Gyulát. Mi történt ebből a szempontból a mi hőseinkkel? Mindkettő. A felhalmozódó idő Horthyt 1938-39 tájára, Kádárt a hetvenes évek végére „az öreg” patriarchális tekintélyével övezte fel, de saját hibáik és a történelem viharai ezután el is koptatták őket, bukásuk elkerülhetetlenségét elfogadta az ország.

## 7.

A személyi kultusz, vagyis az ország élén álló elsőszámú politikus kü-

lönleges tisztelete végigkíséri a történelmet. Több típusa van. A hagyományos társadalmak legitimitás-elve, a hatalom isteni eredete és vér szerinti öröklése más természetű, spontánabb, visszafogottabb és mintegy magától értetődő kultuszt kívánt. A karizmatikus politikusok, mint Caesar, Cromwell, Napóleon, megint más, a vitathatatlan személyes tehetséghez és teljesítményhez kötött propagandát élvezhetnek. A XX. századi diktátorok kultusza a modern tömegkommunikáción és tömegkultúrán alapul, nem szentesíti hagyomány, nem egyszer gátlástalan és ízléstelen. Az ismert példák: Sztálin, Hitler, Mao (akik talán még nem is nélkülöznek némi karizmát) vagy Ceausescu, Brezsnyev, Honecker – akiknél ez a kultusz már végképp öncélú és gusztustalan. De mi a helyzet Horthyval, Kádárral?

Dömötörfi Tibor kutatta a Horthy-kultuszt. A kormányzóról plakátok, festmények, szobrok, postai képes levelezőlapok készültek. Budapesti híd, út, körtér, kilátótorony, több intézmény viselte nevét. Arcmása díszítette az ötpengőst. Előadásokat, albumokat, könyveket ajánlottak neki. Mindezt a családtagok mellékkultusza egészítette ki. Dömötörfi szerint Horthy kultusza hagyományos és arisztokratikus volt, közelebb állt a királyok finomabb, mint a kortárs diktátorok ízléstelenebb kultuszához. Kádár esetében igazi személyi kultuszról talán nem is beszélhetünk – ami nem jelenti azt, hogy Kádárral kapcsolatos propagandáról sem volt szó. Valószínű, hogy az országban roppant népszerűtlenné vált Rákosi kultuszának tapasztalata, a felettébb ízléstelen dicsőítés politikai eredménytelensége éppúgy szerepet játszott ebben, mint az első titkár közmondásosan szerény és puritán személyisége.

## 8.

Óhatatlanul belebotlottunk a két férfi jellemének, személyiségének kérdésébe. Teljességre, vagy akár csak részletességre nem törekedhetünk, rövid vázlatot azonban adni szeretnénk.

Horthy a XIX. század embere volt a XX. században. Naiv, befolyásolható, önkritikára képtelen. Élő anakronizmus. Lovagiasságát I. világháborús ellenfelei és szövetségesei (amint ezt Csonkaréti Károly összegyűjtötte, pl. a brit Mark Kerr, a német von Hipper, az olasz Guido Milanesi stb.) elismerték és méltatták. Feljegyezték, hogy Masaryk csehszlovák elnököt párbajra akarta kihívni. Az újvidéki vazeza főbűnösinek tisztí becsületészóra lehetővé tette a szabad lábán rzedkezést, amit azok szökésre használtak ki. Az emigrációból levelet írt Adenauer nyugatnémet kancellárnak, melyben bocsánatot kért az 1944-es kiugrási kísérletért: „a magyar nemzet nem szokta cserbenhagyni szövetségeseit.” Követett egyfajta sajátos becsületkódexet, melyet a mai ember nehezen

értene meg, mert ez különbéget tett tiszt és civil, keresztény és zsidó, magyar és nem magyar között. Jó szervező volt, nemzetközi szereplésére lelkiismeretesen felkészült. Személyes bátorsága vitathatatlan. Megnyerő személyiség volt – Sakmyster szerint ezen a téren a kortárs európai politikusok közül kevesen kelhettek vele versenyre. Nacionalista és antiszemita előítéleteiről szoltunk már s fogunk még.

Kádár puritán egyszerűsége, „proli” beállítódása közismert. Legfőbb politikai erényeként realitásérzékét szokták méltatni. Nagy munkabírású ember. Szerette a nemzetközi politikai szereplést, ezekre lelkiismeretesen felkészült. Közmondásos gyávaságról jellemzői nem szoktak meglepedezni: kétszer ült börtönben a Horthy-korszakban, majd a Rákosi-diktatúrában is, és ezen alkalmak során nem tudott olyan eltökélten s férfiasan helyt állni, mint Rákosi, Rajk, Nagy Imre stb. a maguk börtönéveiben. Szabó Miklós kíméletlen sorai szerint: „Ferenc József halálakor a nemzet nem Aradra emlékezett. Horthy végleges bukásakor sem gondolt senki Orgoványra. Kádár halálakor mindenki Nagy Imrére gondolt, és sokan Rajkra is. A császár és király és a lovas tengerész vérengzései reakciós megátkodottságból fakadtak, Kádár szimbolikussá nőtt két bűne viszont gyávaságból. Annak pedig nincsen méltósága.” (Vajon nem függ mindez össze azzal is, hogy a császár és a kormányzó hatalma világháborúban ért véget, az első titkár rendszere viszont csendesen kimúlt? – U. I.) A dolog persze nem is olyan egyszerű: 1944-ben Kádár megszökött fogságából, 1964-ben szembe szállt Brezsnyevvel. Talán: van fizikai és erkölcsi bátorság/gyávaság: a börtöntől, veréstől, kínzástól, kivégzéstől való vonyító rettegés összeférhet más helyzetekben a helytállással.

Nem sok jele van annak, hogy Horthy roppant véres negyedszázadából bármit is megbánt volna. Emlékiratában lelkiismeret-furdalásnak, büntudatnak, vagy akárcsak racionális politikai (ön)kritikának nyoma sincs. Évekkel a világháború után is „úri népről” és „nemes fajról” beszél. A magyar holokausztért viselt felelősségét fel sem veti. Nemzeti katasztrófának 1945-öt tartja. Pedig német megszállás, holokauszt, front anyagi pusztulással és vérfolyammal, személyes bukása és a nyilas puccs is 1944-re esett. 1945 „csupán” folytatása az előző éveknek, Budapest befejeződő ostromával, az ország szovjet felszabadítása/elfoglalásának lezárulásával. Mintha az ország, a nemzet és személy szerint Horthy iszonyatos bukása kevésbé lenne tragikus 1944-ben, mint *osztályának bukása* 1945-ben.

Kádár nem írt emlékiratot. De a kortársak visszaemlékezéséből kitűnik, volt lelkiismerete, s az élete utolsó éveiben alaposan meggyötörte. Aczél György szerint „a Nagy Imre-ügybe tulajdonképpen belebolondult”, Szűrös Mátyás szerint is „... megzavarodott, ... a Nagy Imre-te-

metés végképp tönkretette”. Persze, szétbogozhatatlan, hogy mindebben mennyi volt az életművének összeomlásáért érzett fájdalom, mennyi a szekrényből előkerült csontváz miatti praktikus félelem, és mennyi az erkölcsi rossz közérzet. De egyébként is, érdekesen viszonyul az emberi jellem a halálhoz. Félmillió ismeretlen hulla kevesebb néha, mint egyetlen ismerős. Horthy önfelmentése számára névtelen halottak tömegéhez, Kádár gyöttrődése egykori személyes munkatársa/elvtársa halálához kapcsolódott.

## 9.

Horthy is, Kádár is szemben állt a nyugati értelemben vett parlamenti, liberális, versengő demokráciával. De másképp voltak *nem demokráciák*. Horthy elvileg utasította el a „tömegdemokráciát”. Kádár viszont – miképp a kommunista világ – úgy gondolta, nincs általában demokrácia: burzsoá demokrácia van, és szocialista demokrácia, s ez utóbbi nem más, mint proletárdiktatúra. Mégis: korszakának első felében a proletárdiktatúra, második szakaszában a szocialista demokrácia szerepelt gyakrabban a politikai közbeszédben. A Horthy-korszak *vegyes politikai rendszerét* a negyedszázad során a demokratikus elemek eróziója, a fasiszálódo-szélsőjobboldali vonások térnyerése jellemezte – tegyük hozzá, a kormányzó személyes akarata ellenére, aki, eredménytelenül, éven át próbált meg gátat vetni ennek a folyamatnak. A Kádár-korszak tendenciája ellentétes, a *totális diktatúrából* a néhány liberális és demokratikus nyomelemtől sem mentes *tekintélyelvű diktatúra, puha diktatúra felé* haladt.

Horthy és Kádár egyaránt rettegett a nép közvetlen politikai szerepvállalásától. Természetesnek egy szűk hatalmi elit: a kormányzó esetében a történelmi földbirtokos osztály és dzsentri, Kádár esetében a pártapparátus politikálási monopóliumát tartották. Egy percig sem szabad elfelejtenünk: a politika a lehetőségek művészete. A nyugati típusú parlamenti demokrácia a Kádár-korszakban nem tartozott a lehetőségek közé, de korábban, a két világháború között is hiányoztak egy igazi demokrácia bel- és külpolitikai feltételei.

## 10.

Horthynak és Kádárnak is szemére vethető bizonyos szürkeség, közepszerűség. Vajon ők voltak-e korszakuk legnagyobbjai? Horthy esetében egyszerűbb a válasz: nem. A Horthy nevével fémjelzett negyedszázad legnagyobb politikusa gróf Bethlen István: tehetségesebb, bölcsőbb, taktikusabb, sikeresebb, mint a kormányzó. Bethlen mellett azonban legfeljebb a nemzetközi rangú földrajztudós, a korszakot kétszeri mi-

niszterelnökségével bekeretező Teleki Pál neve vetődhet fel. A Kádár-korszak esetében bonyolultabb a kép. Azok, akik hosszú ideig voltak pozícióban – Dobi István, Losonczy Pál, Lázár György – vitathatatlanul kisebb formátumúak, mint az első titkár. Azok viszont, akiket a kor legnagyobbjainak éreznénk, vagy csak rövid időt kaptak a történelemtől, vagy a szakpolitikus szerepébe kerültek. Mégis, megkockáztatható, hogy a magyar szövetkezeti modellt kiépítő Fehér Lajos, a reformokban döntő szerepet játszó Fock Jenő és Nyers Rezső, a művelt autodidakta, nagy taktikus Aczél György, s a partvonalon túlra szorított Donáth Ferenc Kádárral összevethető vagy talán tehetségesebb is volt – csak moszkvai hátszél s a mindent túlélés képessége nélkül.

## 11.

Nem kerülhetjük meg, hogy ne ejtsünk szót a század magyarországi és európai történetének nagy tragédiájáról, a zsidóság kérdéséről. Itt persze összehasonlításról szinte nem is lehet beszélni: más korszak, más helyzet. Horthy primitív előítéletektől terhelt antiszemita volt – aki ugyanakkor az új szélsőjobboldali radikális irányzatok agresszív faji antiszemitizmusával nem szimpatizált. A holokauszt a kormányzó legnagyobb bűne, még akkor is, ha nem csupán, vagy nem elsősorban az övé ez a bűn. A zsidótörvényeket nem akadályozta, nem ellenezte. A német követeléseknek a zsidóság deportálására 1943-ban ellenállt. Kétségetlen, a magyarországi zsidóság 1942-1943-ban – Hitler-Európában egyedülálló módon – megalázva és jogfosztva bár, de személyi és vagyonbiztonságban élt. Ám a német megszállás után nem akadályozta a zsidórendeleteket (még előszentesítési jogával sem élt, hívja fel a figyelmet Sipos Péter) s a deportálások ellen semmit sem tett. Tudta-e, mi lesz a zsidók sorsa? Gosztonyi és Sakmyster szerint nem. Sipos Péter úgy látja, legkésebb az 1943-as klessheimi Hitler-Horthy találkozó óta nem lehettek illúziói. Tudjuk, a budapesti zsidóság deportálását leállította. Miért nem tette ezt meg korábban, ha egyszer hatalmában volt megtenni? Vajon csak a római pápa, a svéd király és persze az antifasiszta koalíció figyelmeztetései, tiltakozásai, a személyes és politikai túlélés reménye készítette a leállításra? Vagy volt magasabb erkölcsi szempontja is? De akkor miért nem korábban? Nem ritkaság Európában – írja Sipos Péter – hogy a nációkkal egyébként a zsidók deportálásában is együttműködő rezsimek a zsidóság egy-egy kisebb-nagyobb csoportját megmentették.

Az antiszemita előítéletek nem múltak el a világháború végével. Felbukkantak hazánkban 1946-ban, de az 1956-os forradalomban is. Kádár nem volt antiszemita, de az egyetlen Aczél György kivételével zsidó politikust nem vont be a hatalom legelső vonalába. Talán benne élt Moszkva 1956-os ítélete Rákosiról: „nem kell zsidókirály”. Romsics Ignác

megfogalmazásával élve a népi antiszemitizmus a Kádár-korszakban múlt ki Magyarországon.

## 12.

Horthy és Kádár Magyarországa is egy-egy nagyhatalom árnyékában, kényelmetlen szövetségében élt. Van-e különbség demokráciák és diktatúrák külpolitikája között? Van-e demokratikus külpolitika egyáltalán, avagy a demokrácia csupán belpolitikai kategória? Számos példa mutatja: ellenfeleikkel, ellenségeikkel a demokráciák is kíméletlenül tudnak lenni. Ha mégis van különbség, az leginkább abban ragadható meg, hogy a diktatúrák nem csak az ellenfeleikkel: a szövetségeseikkel is könnyörtelenek. A Horthy-korszak talán legnagyobb tragédiája éppen ez: nem csak a végkifejlet, a náci Németország oldalán elszenvedett vereség hozott katasztrófát az ország, a nemzet számára: Németország esetleges győzelme sem lett volna hazánk számára jobb.

Horthy és miniszterelnökei nem voltak szolgálalkúek. Nem teljesítették Hitler kérését 1939-ben, hogy átvonulhassanak a német csapatok az országon Lengyelország ellen. Ellentmondva a Führer kérésének, nem küldtek magyar megszálló csapatokat a Balkánra a szerb partizánmozgalom ellen. Horthy – mint említettük – Klessheimben 1943-ban megtagadta hozzájárulását a magyar zsidók deportálásához. Még a német megszállás után is elérte a mániákusan németbarát Sztójay lecserélését a személyéhez lojálisabb Lakatosra (ami ettől még nem volt épp nagy ötlet – Lakatos a magyar történelem egyik leghetékesebb kormányfője). Horthy a Hitler által ellenőrzött Európa egyetlen politikusa, aki meg merte azt tenni, hogy (kétszer is) tárgyalások során faképnél hagyja a német diktátort, amikor az megalázóan bánt vele. Az eredménytelen törekvések is lehetnek tisztességesek: a világháború alatt újra és újra sikertelenül próbálkozott a magyar csapatok vagy egy részük hazahozatalával, több német segítség kicsikarásával.

A Kádár-korszakban a szovjet beavatkozás belügyeinkbe a magyar politika személyi és tartalmi kérdéseiben nagyobb mértékű volt, mint a Horthy-korszakban. Kádár mentségére ne felejtsünk meg róla: hazánk német megszállására a Horthy-korszak utolsó esztendejében került csupán sor, s kényelmetlen szövetségeseink minden erőforrását lekötötte a világháború. Kádár számára veleszületett adottság, anyajegy volt a szovjet hadsereg jelenléte és a keleti nagyhatalom belügyeinkbe való beavatkozása. A tendencia ellenkező előjelű: a Horthy-korszakban csökkent, a Kádár-korban nőtt az ország mozgáster. Horthy mentségére: nem csupán a magyar politika változott, de a körülmények is. A német rezsim végjátéka erősítette, a szovjet rendszer hanyatlása gyengítette a szövetséges totális diktatúra beavatkozó hajlamait.

Arról Kádár esetében sem volt szó, hogy mindig és mindenben engedett volna a szovjet nyomásnak. Lehet konkrét példákat felsorolni (pl. 1964-ből, amikor a Brezsnyev-puccs után Kádár Lengyelországból hazatérve kemény beszédben bírálta a szovjeteket a Nyugati pályaudvaron, sőt – Feitl István szerint – egy részletkérdésben Kádár szabályszerűen beavatkozott az SZKP belügyeibe) de a leglényegesebb, hogy Kádár megteremtett és megvédelmezett Moszkvával szemben egy sajátos magyar modellt, amely az idők során egyre több mindenben kanyarodott el a szovjet gyakorlattól, szabadabbá, hatékonyabbá téve a magyarországi szocializmust. A szovjetekkel szembeni kisebb-nagyobb, a határokat és lehetőségeket óvatosan kitapogató és kihasználó magyar politikára egy érdekes példát idézek Romsics Ignác 1999-ben kiadott könyvéből: „Olcsó fejlesztési hitelek reményében Magyarország már 1968-ban csatlakozni akart [a Nemzetközi Valutaalaphoz – U. I.] ám a szovjetek megtiltották ezt. Álláspontjuk 1981-ben valószínűleg ugyanez lett volna, éppen ezért a magyar vezetők a szovjetek előzetes informálása nélkül nyújtották be a felvételi kérelmet. Az akkori helyzetre – Magyarország mozgásterére – jellemző, hogy az előre elkészített anyagokat külföldön készenlétben álló futár vitte Washingtonba, aki abban a pillanatban indult, amikor Kádár előterjesztését a KB elfogadta. Így amikor a információ Moszkvába befutott, a magyar futár is célba ért.”

Horthyizmus nincs, kádárizmus legalábbis volt. Horthy Magyarországa, működő parlamentjével, legális ellenzékével s ezen belül legális szociáldemokráciájával, szabad sziget volt 1941-1943 táján Európa Hitler által ellenőrzött jókora darabján. De a Horthy-rezsim nem állt össze modellé, mert nem különbözött lényegesen a korábbi és későbbi tekintélyelvű rendszerektől. Kádárizmus, ha csak másfél vagy esetleg két évtizedig is, létezett, mint a szovjet „külső birodalom” sajátos szigete és kísérleti laboratóriuma. (Ma már szinte groteszknak tűnik: a nyugatnémet kommunisták hazánkat tekintették kívánatos, követendő modellnek az 1980-as évek elején.) Érdemes végig gondolni: Magyarország és Románia a „gazdához” fűződő viszonyt tekintve egymás antipólusa. Románia nacionalista frazeológiával lép fel, külpolitikájában a Varsói Szerződés fekete báránya. Belpolitikai berendezkedése, gazdasági-társadalmi rendszere viszont nem más, mint a sztálinista modell tudatosan konzervált archetípusa. Kádár Magyarországa viszont vaskövetkezetesen internacionalista (ezt talán egyedül „mi” gondoltuk halálosan komolyan a táborban) külpolitikájában lojális – cserébe belső viszonyaiban, gazdasági-társadalmi berendezkedésében a legmesszebb távolodhat a szocializmus szovjet modelljétől. Valamit valamiért.

## 13.

Horthy és Kádár Magyarországnak sorsa a menthetetlen bukás. Horthy 1944-ben roppant gyenge politikusi teljesítményt nyújt. Az 1944. márciusi klessheimi ultimátumszerű meghívóra, és az ottani hitleri bejelentésre hazánk megszállásáról Horthy a lehető legrosszabbul reagált. Sipos Péter szerint ki sem kellett volna utaznia. Dönthetett volna a megszállás teljes megtagadása mellett, vagy a politikai élettől való visszavonulásról német megszállás esetén. A német bevonulást, a holokausztot és a nyilas hatalomátvételt így sem akadályozhatta volna meg – de sokat tehetett volna az ország, a nemzet erkölcsi tekintélyének, becsületének, presztízsének megmentéséért. Az amatőr kiugrási kísérlet kudarca csak betetőzte a dicstelen bukást. Amint Romsics írja: a magyar politikai elit 1944-ben megmérgettetett és könnyűnek találtatott.

Gorbacsovig lehetett azt hinni vagy mondani: további piaci reformokra, az ország demokratikus átalakítására, merészebb nyugati nyitásra egyszerűen nem volt lehetőség Moszkva félelmes árnyékában. 1986 táján azonban kiderült: a király meztelen. Voltak persze újabb és újabb, toldozgató reformok, nem is haszontalanok (jórészt ezeknek köszönhetjük rendszerváltás utáni, évtizedes lépéselőnyünket a szomszédokhoz képest) de hiányzott a reformok kritikus tömege, a politikai bátorság és eltökéltség, a modellváltáshoz szükséges felkészültség és elhatározottság – így csak rendszerváltás következhetett.

A Horthy-korszak összeomlása temérdek vért hozott, új Trianont, erkölcsi megbélyegzettséget. A Kádár-korszak összeomlása „csupán” évtizednyi visszaesést termelésben, életszínvonalban, s erkölcsi anómiát. Horthy mentségére mondjuk el: nem a kormányzó bűne és nem a pártfőtitkár érdeme, hogy 1939-1945-ben világháború volt, 1985-1989-ben béke, sőt enyhülés.

## 14.

Lehetett volna másképp? Azt szokták mondani, ez fel nem tehető kérdés, értelmetlen kérdés. Én inkább azt állítom: mindez *nem tudományos* problémafelvetés, de ettől még felvethető és nagyon is izgalmas. Csak éppen tudnunk kell, mostantól darab ideig nem a tudományos racionalitás, hanem csupán a *hangosan gondolkodás*, egyfajta *szellemi társasjáték* az, amit űzni fogunk. Ha nem csapjuk be az olvasót, a nem tudományos elemzés is lehet hasznos, de legalább érdekes.

Történhetett volna másképp a Horthy-korszakban? Nézzünk meg négy eshetőséget!

*Csehszlovákia - modell?* A nyugati nagyhatalmak, a Benelux és a skandináv államok a két világháború között is demokráciák maradtak: a fasiszmusok térnyerése nem volt szükségszerű. Csakhogy *a mi térségünkben* egyetlen polgári demokrácia volt az 1930-as években: Csehszlovákia. Az, hogy a lengyel, német, osztrák, román, bolgár, jugoszláv, spanyol, portugál (és – persze egészen más alapon – a szovjet) területeken mindenütt a nyugati demokráciákétól eltérő, totális vagy tekintélyelvű rendszerek kerültek hatalomra, aligha véletlen. Nem úgy zajlik a történelem, hogy most akkor szavazzunk, demokrácia vagy diktatúra? – hanem a demokráciának külpolitikai, társadalmi, gazdasági és szellemi eszmei feltételei vannak. 1526 után Magyarországon voltak nemesek, akik egyik gyermeküket Szapolyai, másikat Ferdinánd mellé adták, bebiztosítva a családi karriert. Akaratlanul ez történt Csehszlovákiával is. Csehország megszállása antifasiszta győzelem esetére, a Hitler-barát szlovák bábállam náci győzelem esetére mindenképp megmenthetett (volna) valamennyit a háború végén. Csehszlovákiát szövetségesnek, sőt győztesként kezelték 1945 után, noha Csehország nem tett többet a német megszállás ellen, mint hazánk, s Szlovákia nem játszott dicsőbb szerepet a keleti fronton, mint országunk. Magyarország nem választotta a demokráciát, és nem szakadhatott ketté nyugatbarát, megszállt Dunántúlra meg náci-barát Hunniára – *Csehszlovákia nem volt hazánk számára járható modell.*

*Jugoszlávia-modell?* A hazánkhoz hasonlóan jobboldali-konzervatív, antidemokratikus, nacionalista Jugoszlávia annyiban képviselt gyökereket más Magyarországhoz képest, amennyiben 1940-től szembeszállt Hitlerrel. Ez az országnak a háború alatt és után nemzetközi megbecsülést és tekintélyt, az országhatárok újraformálásakor előnyt, a szovjet blokkban nagyobb relatív mozgásteret biztosított. Miért nem ezt választottuk? Mert nem lehetett tudni előre. Mert úgy látszott, Jugoszlávia iszonyatos árat fizet a németekkel való szembeszállásért, mi viszont csendes kollaborációval és lavírozással megmenthetjük az ország épségét. És mert mi revíziós hatalom voltunk, Jugoszlávia status quo hatalom. Ki láthatta akkor, hogy a mi németekkel konfliktust kerülő politikánk a végső elszámolásnál alig kevesebb vért és anyagi pusztulást, de új Trianont és erkölcsi megbélyegzettséget hoz majd? Nem lehetett előre látni. A *trianoni kényszerpályán* nem lehetett a jugoszláv utat választani.

*Románia-modell?* Aligha lehet olyan paramétert választani az 1944. augusztusa előtti történelemből, amelyben román-magyar összehasonlítás esetén ne a magyarok kerültek volna ki győztesen. A románok hamarabb, mindenféle kassai provokáció nélkül, nagyobb hadsereggel támad-

ták meg a Szovjetuniót. Antonescu sokkal hűségesebb, szolgálékübb kiszolgálója volt Hitlernek, mint Horthy. A román állam százezer számra irtotta ki saját zsidóságát minden német kérés, követelés nélkül, belső meggyőződésből. Mégis Románia kapta Erdélyt, román csapatok vehettek részt hazánk felszabadításában/elfoglalásában, és ők fasisztázhattak le bennünket (habár kevés erkölcsi alappal) évtizedeken át. Mindezt miért? Mert az ő kiugrási kísérletük sikerült, a miénk nem. Csakhogy ez nem erkölcsi emelkedettség, még csak nem is politikai ravaszság és ügyesség kérdése volt csupán. Bármennyire is hibát hibára halmozott Lakatos és Horthy 1944. októberében, a magyarok kudarca és a román sikere döntően nem ezzel függött össze. Bukarestben nem állomásoztak német csapatok, mert román szövetségeseikkel együtt a szovjet-román fronton harcoltak. Budapest és környéke viszont német megszállás alatt állt. A román kiugrás után a németek árgus szemekkel figyeltek s akadályoztak hasonló magyar lépéseket. A lehetőségek voltak gyökeresen különbözőek – Romániát „megelőzni” nem lehetett, követni is csak minden tényező csodálatos összejárása esetén lehetett volna. A legtöbb eséllyel és a legkevesebb haszonnal mégis a román „modell” követhetők volna, ha Horthy és környezete ravaszabb, ügyesebb és szerencsésebb.

*Finnország-modell?* Finnországnak a nyilvánvaló vereség küszöbén sikerült leválnia kényelmetlenné vált náci szövetségétől, elérnie a német kivonulást, megakadályoznia a szovjet megszállást, az erkölcsi megbélyegzést. Választhattuk-e (Horthy kifejezetten szerette volna!) a finn utat? A keleti front „főútvonala” a Berlin-Moszkva tengely. Amelyik ország e tengely mentén fekszik, menthetetlenül sokat szenved, mint Lengyelország, Litvánia, Kelet-Poroszország. E tengelytől mennél távolabb van egy ország, annál több reménye lehet, hogy megússza. Finnország, Albánia, Bulgária a „főútvonalhoz” képest *periférián* található, egyszerűen nem (olyan) fontos. A németek feladhatták a finn szövetségest, s a szovjetek lemondhattak megszállásáról – de Magyarországgal kapcsolatban ez képtelenség volt.

*Magyarország a második világháborús traumát nem kerülhette ki – azt legfeljebb (későbbi szovjetellenes háborúval, a holokauszt szabotálásával, sikeres kiugrással) valamelyest enyhíthette volna.*

Volt-e bármiféle „másképp is lehetett volna” a Kádár-korszakban?

Ha nem a menet közbeni előnyöket és hátrányokat, hanem a végső mérleget tekintjük, a Horthy-Magyarországnál több környező állam is kedvezőbb utat járhatott be. A Kádár-korszak esetében viszont *mi voltunk „a legvidámabb barakk a lágérben”* – itt nem fordulhatunk más orszá-

gokhoz modellért. A kérdés az, lehetett volna-e jobban teljesíteni a modellt (azaz hogy a szovjet vagy sztálini típusú szocializmus magyarországi variánsán) belül? Ugy látjuk, két dátum érdemel igazán figyelmet.

*1968 – másképp is történéhetett volna?* A hatvanas évek közepétől kibontakozó magyar kísérletek a szocializmus hatékonyabbá, versenyképesebbé, egyúttal nyitottabbá és szabadabbá tételére nem álltak egyedül a szovjet blokkban. A legígéretesebbnek a csehszlovákiai törekvések tűntek. Közismert, hogy a *prágai tavasz* eltiprása előtt a szovjet vezetők többször egyeztettek kisebb partnereikkel. Sokan állítják: a magyar és lengyel politika közös fellépése eltántoríthatta volna Moszkvát a fegyveres beavatkozástól. Kádár sokáig mérséklő, visszafogó álláspontot képviselt - de végül is beadta a derekát. Ezzel nem csupán hazánk és az egész szocialista tábor tekintélyének aláásásához járult hozzá, de a magyar reformok legfontosabb táboron belüli szövetségese-támasza is elveszett. Talán szándéka ellenére, de a rendszer megkezdett és folytatni remélt reformjának is károkat okozott az ezúttal gyávaságig óvatos kádári vezetés.

*1985-1986 – volt-e esély a rendszer megmentésére?* Még az eddigiek-nél is óvatosabbnak kell lennünk, hiszen az imént feltett kérdés mögött az a másik kérdés lappang, hogy vajon meg lehetett-e reformálni a szovjet típusú szocializmust, és erre a kérdésre határozott nemmel szokás válaszolni. Jómagam inkább Lengyel Lászlót idézem, aki szerint „A beindított reformok nem bomlasztották volna fel a rendszert, nem vezettek volna rendszerváltáshoz.” Ki tudja. Példaként, ellen-modellként a nyolcvanas évek legsikeresebb szocialista, s a kilencvenes évek legeredményesebb volt szocialista országa, a Kínai Népköztársaság kínálkozna. Kínának sikerült megtakarítania azt az évtizedes gazdasági depressziót, amelyen térségünk minden országa keresztül ment, de sikerült „megúsznia” a demokratikus és jogállami átalakulást is. Csak hát kérdés, hogy a kínai ma ugyanaz a rendszer-e még, csak azért, mert ott a kommunista párt továbbra is a hatalom birtokosa.

## 15.

Szabó Zoltán zenész barátommal esztendeje arról beszélgettünk, volt-e államférfi a XX. századi magyar történelemben? A kérdés itt és most nyilván úgy módosítható és pontosítható, hogy vajon Horthy és/vagy Kádár államférfinek tekinthető-e? Mindehhez nyilván hallgatólagos kiindulópontunk, hogy az államférfi nem pusztán rokon értelmű kifejezése a politikus szónak, hanem több és más. Mert kiket is nevezhetnénk államférfinek a magyar történelemben? István királyt, Könyves Kál-

mánt és Szent Lászlót, a két magyar Anjou királyt és a két Hunyadit. A korai újkorból Bethlen Gábort, Zrínyit, Rákóczi, a késői újkorból Széchenyit, Deákot, Kossuthot. Mérhető-e hozzájuk a kormányzó, az első titkár?

Legyünk óvatosak. A közkeletű tisztelet és népszerűség nem lehet az államférfi kritériuma. Bizonnyal, Istvánt vitathatatlan politikai teljesítménye, szakrális tekintéllyel felruházott származása és erkölcsössége miatt igen tisztelték, de aligha szerették: a törzsfők hatalmát megtörte, földjüket kisajátította, vallásukat elvette. Könyves Kálmánnak igen csak rossz sajtója van a középkori krónikában. László király pedig, akit utóbb mondakörrel zárt szívébe a népi emlékezet, életében inkább rettegte tisztelt, semmint népszerű lehetett könyörtelen jogalkotása, a kóborlók (szabadok!) jobbagyosra kényszerítése miatt. És az, hogy Hunyadi Mátyás „erőskezű” király volt – ne legyen illúzió! – azt jelenti: zsarnok.

Más szempontot kell választanunk. Legnagyobbjainkat azért tekintjük legnagyobbaknak, államférfiaknak, mert tudtak olyat, értékeset alkotni, amelyből valamennyi beépült történelmünkbe, időtállóan bizonyult. *Horthy kormányzó életműve: a revízió, a történelmi osztályok uralmának átmentése, a kommunizmus és a Szovjetunió feltartóztatása.* Ebből bizony semmi, de semmi nem sikerült. *Kádár politikájának tengelye: folyamatosan javítani a nép életviszonyait, megőrizni a kommunista párt vezető szerepét és a „megjavított” szovjet szocializmust.* Ebből sem sok maradt. Hogy hazánk modernizációja és polgárosodása mindkét korszakban előre haladt, vitathatatlan, de hát itt európai és világjelenségről van szó, így igazán a nemzetközilihez képest sikeresebb modernizáció és polgárosodás érdemelne csak dicséretet, de hát erről szó sincs.

Talán akkor vagyunk realisabbak, ha teljesítményüket Szapolyai, Fráter György, Károlyi Sándor, Bocskai István, tehát a *nagy lavírozók, a nagy túlélők, a zseniálisan, de eleve „vesztes állásból s lépéslehetőség nélkül” sakkozók* (Orbán Ottó) történelmi szerepével vetjük egybe. Hitler-Európa legszabadabb szögletének s a szovjet blokk legvidámabb barakkjának lenni elegendő-e ahhoz, hogy az utókor államférfiként emlékezzen majd róluk?

## Ajánlott irodalom:

- Horthy Miklós (1990) *Emlékirataim* Európa-História Kiadó, Budapest  
Shvoy Kálmán (1983) *titkos naplója és emlékiratai* Kossuth Könyvkiadó Budapest  
Ormos Mária (1998) *Magyarország a két világháború korában* Csokonai Kiadó Debrecen  
*Száz rejtély a magyar történelemből* (1999) főszerk. Halmos Ferenc Gesta Könyvkiadó Kft. Budapest  
Romsics Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században* Osiris Kiadó Budapest  
Gosztonyi Péter (1992) *A kormányzó Horthy Miklós és az emigráció* Százszorszép Kiadó Budapest  
*Ki volt Horthy Miklós?* a RUBICON folyóirat dupla száma, 2001./1.  
*Ki volt Kádár?* RUBICON folyóirat 2000./6.  
*Kádár-életút* a RUBICON folyóirat dupla száma, 2000./7-8.  
*Horthy Miklós életközeli* HISTÓRIA folyóirat 1990./5-6.  
Ujlaky István (1996) *„Nemzettankönyv”* Kráter Kiadó Budapest



## **A terror bolygója**

Az ember evolúciós felemelkedésének okaként hosszú időn át két tényezőt emlegettek: fajunk *intelligenciáját* és *mozgékony, ügyes kezét*. Újabban olvasni lehet arról (jómagam talán Sebeők Jánosnál találkoztam a gondolattal) hogy evolúciós sikertörténetünknek van egy harmadik oka is: *agresszivitásunk*. Nincs más példa a természetben arra, hogy egy faj más fajok százait-ezreit kiirtsa, ugyanakkor saját fajtársait is tömegesen pusztítsa el. Az ember egészen kivételesen agresszív lény, noha minden civilizáció jogi, erkölcsi, vallási parancsokkal igyekszik korlátozni ezt a tulajdonságunkat. Csakhogy az evolúció legalább félmillió éves „programját” kellene a civilizáció legfeljebb ötezer évének ellensúlyoznia.

Az ember agresszivitásának többféle formája van: háborúk és polgárháborúk, köztörvényes bűnözés, családon belüli erőszak, környezet-szenynyezés és környezetrombolás, a gyermekek egymás közötti erőszakcselekményei. A politikai terror tehát csupán az egyik az emberi agresszivitás válfajai között. Az előbbi felsorolásból talán az is kitűnhetett, hogy hadsereg és hadsereg egymás elleni – mégoly könnyörtelen és véres – harcát éppúgy nem tekintjük terrornak, mint a közönséges bűnözést sem. *A politikai terror szervezett* (legális vagy illegális, reguláris vagy irreguláris) *fegyveres erő által elkövetett erőszak civilek ellen*. Természetesen nem csak akkor beszélhetünk terrorról, ha halálos áldozatok vannak – bár rendszerint vannak. Amikor ókori keleti királyok – például Szinahheériba – erőszakosan telepítettek át munkaerőt birodalmukba, azt éppúgy terrornak kell tekintenünk, mint a csehszlovákiai németek és magyarok erőszakos kitelepítését 1945 után. Mussolini squadrista szövetségesei vagy a magyar ÁVH gyakran „csupán” megvert, magalázott, megfélemlített embereket – ez is terror. Ezért, amikor pl. azt mondjuk: hazánkban a holokausztnak félmillió áldozata volt, nem fogalmazunk helyesen. Valójában nyolcszáz ezer áldozatról beszélhetünk, akik közül félmillió halálos áldozat, míg a többi háromszáz ezer sorsa „csupán” jogfosztás, megalázás, halálfélelem, szabadságjogaik korlátozása, vagyónuk elvesztése.

Manapság terror alatt a szélesebb közönség hajlamos a mai terrorszervezetek – Hamasz, Amal, IRA, Vörös Brigádok, Al Kaida stb. – cselekedeteire gondolni, holott *a legtöbb terrorcselekmény és a legtöbb áldozat az államhoz kapcsolódik*.

Dolgozatunkban a politikai terror tipizálására, és egy összehasonlító táblázat elkészítésére vállalkozunk. Tudjuk, ingoványos talajra lépünk.

Az egyes eseményeket ugyanis, primer források alapján, hatalmas szak-tudással és munkabefektetéssel, szaktörténészek elemzik. A mi vállalkozásunk ennél egyszerre kevesebb és több, amennyiben célunk a rendszerező és összehasonlító elemzés, melyben a szakirodalomra támaszkodunk. Mindig minden tipizálás és osztályozás bírálatokat vált ki, s joggal, merthogy tökéletes tipizálás nincsen. Nem kételkedünk abban, hogy mások több vagy kevesebb típust alkotnának, s egyes eseményeket más típusokba sorolnának, mint ahogyan mi tesszük majd. Tudjuk azt is, hogy „aminek a történelemben csak egy oka van, az meg sem történik” ami a mi esetünkben annyit jelent, hogy számos terrorcselekmény több osztályba is helyezhető – mi egyes esetekben a legjellegzetesebbet próbáltuk kiválasztani, máskor megtesszük, hogy egy eseményt több helyre is besorolunk. De lássuk most már a típusokat!

**Preventív terror:** A történelemben számos terrorcselekmény oka a hatalomra nézve veszélyes eshetőségek elhárítása volt. Kr. E. 597-ben Nabukodurriusur (a bibliai Nabukodonozor) a frissen meghódított Júdából a birodalom belsejébe deportálta az arisztokratákat, a katonákat, a kovácsokat és fémműveseket. Nyilvánvaló a szándék: egy esetleges felkelés vezetőit, harcosait és a fegyvergyártás szakembereit kívánta kivonni a forgalomból. II. (Vak) Béla magyar király azzal kezdte uralkodását, hogy egy országos gyűlésen kiirtatta potenciális ellenségeit, száznál több főurat. Báthory Zsigmond fejedelemsége idején az akkor Erdély második emberének számító Bocskai István szervezte meg az erdélyi „véres farsangot”. Korábban a fejedelem havasalföldi törökellenes hadjáratában vagy húszezer székely harcos vett részt, miután megegyeztek Báthoryval követeléseik teljesítéséről, helyzetük rendezéséről. A győztes csata után a fejedelem meggondolta magát, nem kívánta teljesíteni a székelyeknek tett ígéreteit. Mivel ez a döntés székely felkelést vont volna maga után, Bocskai „kommandósai” lecsaptak a székelység legjobbjaira, egy esetleges felkelés potenciális vezetőire. Preventív jellege volt a dicstelen „hideg napoknak”, az újvidéki razzianak is: hivatalosan egy szerb kommunista partizánfelkelést, ténylegesen újabb magyar csapatok keleti frontra vitelét szándékoztak megakadályozni.

**Terror a hatalom megszerzéséért:** Ezt a módszert alkalmazta Marius és Sulla, amikor egymás ellen vívott polgárháborújukban – különböző időpontokban – elfoglalták a fővárost. Már Hitler hatalomra jutása előtt terrort alkalmazott az SA, a politikai ellenfelek és a lakosság

megdolgozására Németországban, akár csak évekkel később a népszavazást megelőzően a Saar-vidéken. Élt ezzel az eszközzel Mussolini is, a Marcia su Roma előtti két évben. Budapesten, a „Népszava-incidens” esetében terrort alkalmaztak a kommunisták is, néhány héttel a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt. Ebbe a csoportba sorolhatjuk az 1956 utáni kádári terrort is.

**Terror a hatalom megtartásáért:** Sulla a hatalom birtokában is politikai ellenfelek százait vagy ezreit gyilkoltatta le. „A rendszer” védelme az egyik oka az egyébként igen összetett sztálini és hitleri terrornak. A forradalom védelmében gyakorolta terrorját a jakobinus diktatúra. A hatalom megőrzése lehetett a kb. 500 főt sújtó kivégzések egyik oka a Rákosi-diktatúrában is. Tulajdonképpen minden terrorcselekmény, amelyet nem ellenzékéből követnek el, kapcsolatban áll a hatalom megőrzésének szándékával.

**Rasszista vagy sovinszta terror. Népiirtás. Az etnikai arányok erőszakos megváltoztatása.** Olyan eseteket gyűjtünk tehát ebbe a csoportba, ahol a terrornak etnikai-nemzeti jellege van. Az Oszmán-Török Birodalom örmény kisebbsége egyszerre töltötte be a *más vallású* kisebbség, az irigyelt-gyűlölt *kereskedő-értelmiségi* kisebbség és a jogaiért küzdő *szeparatista* közösség szerepét. A megelőző évtizedek tragikus előzményei után 1915-ben másfélmillió örményt gyilkoltak le – a törökországi örmény nép nagyobbik felét. A rasszista örület legismertebb példája a zsidó vészidőszak, a tulajdonképpen holokauszt: az egyetlen eset a történelemben, amikor egy civilizált állam a legkorszerűbb szervezés, igazgatás és technika eszközeivel egy sokmillió népcsoport teljes kiirtását kísérelte meg. Kisebb méretű, de nem kevésbé szomorú a román sovinszta felkelők erdélyi vérengzése 1848/1849-ben. Bár az egyes – zsaltnai, nagyenyedi, abrudbányai stb. – eseteknek megvoltak a maguk sajátos okai és körülményei, közös nevezőjük a sovinszta örület. Az etnikai tisztogatás friss, tragikus példáival találkozhatunk az 1990-es évek balkáni háborúiban – a kifejezés maga is ekkor született.

**Az üldözési mánia, a paranoia terrorja:** a szó orvosi értelmében is beteg Rettegett Iván, vagy az őt példaképévé választó Sztálin a közismert esetek. Némileg hasonló az ókorban Tiberius, Caligula, Domitianus, Elegabalus terrorja. A kezében óriási hatalmat összpontosító, ámde torz, beteg személyiség szeszélye emberéletek – a szolidabb ókorban – százait, a – technikailag jobban felszerelt – XX. században

százezreit vagy millióit követeli.

**A bosszú terrorja:** A történelem számos terrorcselekményének egyik – többnyire tehát nem egyetlen – szála. 896-ban a bolgár Simeon legyőzte a bizánci császár seregét. A harmincezer hadifoglyot megvakította, csupán minden századiknak hagyta meg az egyik szemét, hogy azok haza vezethessék a többieket. Mikor a bizánci baszileosz meglátta megvakított seregét, szívrohamot kapott és meghalt. Ezt a borzalmas esetet azért sorolom a terror – és nem a háború – műfajába, mert már legyőzött seregről, fegyvertelen, kiszolgáltatott foglyokról volt szó. A magyar történelemben az 1919-es fehérterrornak is egyik fő mozgatója a bosszú. Tragikus példa a szerb partizánok vérbosszúja a magyar lakosság ellen 1944/1945 telén. A magyarok 1942-es vérengzését mintegy tízszeresen torolták meg – ámde nem a valóban bűnösökön, hanem a vétlen bácskai magyar lakosságon. A bosszú az egyik mozgatója a krími tatárok, cseh-szlovákiai németek és magyarok II. világháború utáni kitelepítésének.

**A vallási fanatizmus terrorja:** a történelemben a vallás gyakran volt okozója meg nem értésnek, gyűlölködésnek, intoleranciának, olykor talán egy-egy lincselésnek, gyilkosságnak is. De a *vallási gyűlölködés többnyire akkor vezet tömegterrorhoz, ha a vallás politikai támogatást kap, vagy épp a politika használja fel eszközként a vallást.* Az első kereszties hadjárat vitézei Szentföldre indulásuk előtt kiirtották néhány nyugat-európai város zsidó lakosságát. Jeruzsálem elfoglalása után a városban rekedt 30 000 főnyi mohamedán és zsidó lakosságot egy szállig lemészárolták. A *Szent Bertalan éjszakáját* három politikai párt (köztük a katolikus Guise-párt és a déli hugenotta párt) évtizedes fegyveres harca előzte meg. Mégsem csupán hatalmi harc okozta a vérfürdőt, abban a vallási gyűlölet is nagy szerepet játszott. Észak-Írországban a katolikusok és protestánsok XX. századi, terrorcselekményekkel tarkított harcát csak részben tekinthetjük vallásinak: a *katolikusok ugyanis voltaképp nyelvileg elangolosodott írek, a protestánsok bevándorolt angolok és skótok leszármazottai.* Vallás és politika közös műve a XX. század eleji oroszországi zsidó pogromok sora, vagy a kasmíri terrorizmus napjainkban.

**A nemicselekvés terrorja:** Olykor *tudatosan* nem cselekedni emberéletek ezreibe kerülhet. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadjáratot vezetett Lengyelországba. A török porta a magyar sereg ellen küldte csatlósait, egy krími tatár sereget. A tatárok a magyar haderő zömét, vagy húszezer embert fogságba ejtettek. A fejedelem jó pénzért kivált-

hatta volna fogságba esett katonáit, de ezt, a kortársak nagy megdöbbenésére és felháborodására, nem tette meg. Így katonái tatár földön rekedtek, jórészüik rabszolga lett. A bűnös nem cselekvés példája az 1932/33-as szovjet éhínség. Az éhezésnek természeti oka is volt: rossz időjárás miatt rossz termés. Mégis politikai terrorról kell beszélünk, mert a kormány az éhezés ellenére gabonát exportált; s ez volt az egyetlen éhínség a XX. században, amikor az éhező ország nem kért nemzetközi segítséget. Az éhezésről nem lehetett az országban írni, beszélni. A sztálini „nem cselekvésnek” a különböző becslések szerint másfél-négy-millió halalos áldozata volt. 1944-ben Varsóban a Honi Hadsereg előkészítetlen és kalandor vállalkozásba fogott, amikor városi felkelést robbantott ki a náci német megszállók ellen, anélkül, hogy a szövetségesekkel előzetesen egyeztetett volna. A hősiesen küzdő felkelők célja az lehetett, hogy a főváros ne a szovjetek kezéből és katonai jelenlétével, hanem önerőből szabaduljon fel. A szovjet Vörös Hadsereg megállt a Visztulánál, megvárta, míg a németek leverik a felkelést; még azt sem engedte meg, hogy a brit légierő szovjet repülőtereket használjon a felkelők megsegítésére. A tudatos nem cselekvés (meg persze a Honi Hadsereg meg gondolatlansága) kétszázezer lengyel hazafi életébe került – s aztán nem sokára megérkezett a Vörös Hadsereg.

**A megfélemlítés, lelki megtörés terrorja:** a megfélemlítés nagyon sok terrorcselekmény egyik mozzanata, néhány esetben azonban különösen fontos szerepe van. A mongol-tatár seregek 1241/42-ben nem csupán kirabolták Magyarországot, de több százezer civilt is lemészároltak. A cél az ország lelki ellenállásának megtörése volt – hogy aztán a hódítók kivonuljanak az országból, majd, miután a „bennszülöttek” újjáépítik hazájukat, másodsorra, immár véglegesen meghódítsák azt. A *jellegzetes mongol-tatár kétlépcsős hódítás* második lépcsőjére végül is nem került sor. A lelki megtörés XX. századi példái a *terrorbombázások*. Itt nem katonai célpontok tönkretétele a cél, hanem kifejezetten a lakosság lélektani megtörése. E kegyetlen műfajt a németek találták fel. A főpróba Guernica kisváros terrorbombázása a spanyol polgárháborúban. A II. világháborúban aztán Rotterdam, Belgrád, London, Coventry részeseült a szörnyűségekből. Később a szövetségesek is alkalmazták ezt a könyörtelen módszert: Drezdát és Tokiót hagyományos bombákkal, Hirosimát és Nagasakit atombombákkal pusztították el. A megfélemlítés mozzanata persze számos más esetben jelen van: a *hosszú kések éjszakáján* éppúgy, mint a sztálini perekben, a Franco-féle spanyol rezsim

*polgárháború utáni*, kétszázézes kivégzés- és gyilkosságsorozatában éppúgy, mint az 1919-es vörös- és fehérterrorban.

**A politikai dogma terrorja:** (másképp: *messianista inkvizíció* – Gosztonyi Péter kifejezése) a legdöbbenetesebb példa a kambodzsai vörös khmer rendszer, a Pol Pot és Jeng Sary nevéhez kötött milliós terror: *egy utópia kompromisszumok nélküli, doktriner és könyörtelen* megvalósításának mellékterméke. A politikai dogma, a dogmatikus politika nélkül nem lehetne megérteni a *nagy proletár kulturális forradalom* maió terrorját Kínában, a már százszor legyőzött és megfélemlített kulákok további üldözését, Szibériába deportálását a Szovjetunióban. A náci Németország a háború utolsó szakaszában is üldözte, pusztította a zsidóságot, akkor, amikor a vasúti kapacitásra, teherautókra, és persze a fegyverekre oly nagy szükség lett volna a frontokon. A *késői holokauszt különleges irracionális* (nem mintha a vézskorszak korábbi szakaszai racionálisak lettek volna) különösen szembeütő, s a fajelmélet dogmáján alapult.

**Bűnbakképzés, a bűnbak elpusztítása:** számos terrorcselekmény egyik vagy legfőbb oka. Nero császár, mint közismert, nagyszámú keresztényt pusztított el. Az üldözésnek – a vallási szempontból nyitott és toleráns Rómában – nem vallási oka volt. Leégett Róma, és a tűzvészért a kortársak (alaptalanul) a császárt tették felelőssé. Nero úgy akart kibújni a helyzet szorításából, hogy a tűzvész okaként a Róma városában élő, egyébként titkos szertartásaik, elkülönülésük miatt népszerűtlen keresztényeket – „az emberiség ellenségeit” – okolta, mintegy bűnbaként odadobta. Ekkor olyan szerepet töltöttek be Rómában a keresztények, mint a középkori, újkori Európában a zsidók: később még a vérvád is felröppent ellenük. Némelyik középkori, nyugat-európai zsidó pogrom oka az volt, hogy a keresztény hívek a zsidókat tartották a pestisjárvány okozójának. (Érdekes a jelenség oka. Azért vádolták a zsidókat, mert hogy közöttük sokkal kevesebb a járvány áldozata: az ördöggel cimborálnak. Mi már tudjuk az okot: a zsidók ismerték a kézmosást, a keresztények nem.) A bűnbak szerepét kapták a Szovjetunióban a kulákok, a *nép ellenségeként* ill. „*kártevőként*”, *szabotőrként* vagy *imperialista ügynökként* odadobott bolsevikok és pártonkívüliek. A romániai Ceausescu-diktatúrában a magyaroknak szánták a bűnbak szerepét. Indonéziában és Malajziában a helyi kínai kisebbségnek jutott ez a sors.

**Az alternatíva kizárása:** az oszmán-török birodalomban volt egy különös szokás. Amikor meghalt a szultán, a frissen hatalomra került

trónörökös felkutatatta és kiirtatta testvéreit, unokatestvéreit. Ezzel a barbár eljárással elejét kívánta venni az ellencsászároknak, a trónháborúknak. A jelenség, ha nem fő okként, hát színező elemként, jelen van a történelem más terrorcselekményeiben is. A *hosszú kések éjszakáján* Hitler bosszút állt néhány olyan konzervatív és náci politikuson, aki korábban borsot tört az orra alá, preventív módon megakadályozta a későbbi hatalmi harcokat, de nem utolsó sorban (a népszerű Röhm megöletésével) felszámolta a lehetséges alternatívát. Azzal, hogy előbb kivonta a forgalomból, majd eltette láb alól a régi bolsevik élgárdát (Zinovjev, Kamenyev, Buharint, Kirovot, Tuhaacsevszkijt, Rikovot stb.) Sztálin egyedül maradt a porondon; úgy tűnhetett, vele szemben egyszerűen nincs alternatíva.

**Terror a vagyonért:** a módszert az ókori római császárok alkalmazták. Előszertettel indítottak felség sértési pereket gazdag földbirtokosok, pénzemberek ellen. Az állítólagos bűnösöket kivégezték, vagyonuk a császárra szállt. A módszerrel a Habsburg uralkodó is élt a XVI.–XVII. század fordulóján néhány magyar főúr ellen. Ilyen per elől emigrált Illésházy, s a felségámulással talán nem is teljesen alaptalanul vádolt Bocskai is ilyesfajta *kamarai pertől* tartott. A lakosság megkínzása azért, hogy vallják be, adják elő pénzüket, értékeiket: számos középkori, korai újkor háborús *szabad rablás* kegyetlen kísérő jelensége.

**Egyéni merényletek és a mai terrorszervezetek akciói:** a merényletek, politikai gyilkosságok az ókorban és a középkorban sem voltak ismeretlenek: gondoljunk csak Iulius Caesar meggyilkolására. Számos, a szélesebb közönség számára kevésbé ismert embert gyilkoltak meg hasonlóképp: a görög demokrata Ephialtész, vagy a római Livius Drusust, Sertoriust és másokat. Merényletet vagy merényleteket kíséreltek meg I. István királyunk ellen, és egy új hipotézis szerint merénylő volt az Imre herceget halálra sebző „vadkan”: talán Tonuzoba („vadkan atya”). A XIX. és XX. századi merényletek közismertek: Lincoln, Sándor orosz cár, Ferenc Ferdinánd, a két Kennedy, Martin Luther King, Sándor jugoszláv király, Tisza István, Trockij, Aldo Moro, Olof Palme. A sikeres merényletek mellett gyilkossági kísérletek sora, pl. Lenin, Hitler, Ronald Reagan ellen. Viszont *a korábbi történelemben ismeretlen jelenség az ártatlan civilek elleni merényletek sora*: az úttörők az ETA, a Fekete Szeptember, a Vörös Brigádok, újabban pedig a Hamasz és az Al Kaida. Gyilkosaik nem is ismerik leendő áldozataikat, nem haragszanak személy szerint rájuk, nem rájuk haragszanak, hanem „a fajtájukra”: zsi-

dókra, amerikaiakra, spanyolokra, angolokra, vagy a gazdagokra, az imperialistákra.

A fenti osztályozás után, az alábbi táblázat előtt, még egy-két módszertani problémáról, röviden. Ha egy terrorcselekmény rövid idő alatt zajlik le, és ismerjük az adott közeg összes népességét, könnyű – egyszerű osztással – meghatározni a terror halálos áldozatainak arányát. Ez azonban nem mindig tehető meg. A sztálini Szovjetunió esetében például a terror, változó intenzitással, negyedszázadig tartott. Ezalatt kevés népszámlálási adat áll rendelkezésünkre, ugyanakkor tudjuk, hogy a jelentős népességszaporulat miatt a lakosságszám gyarapodott, de a polgárháború és a világháború, valamint a nagy spanyolnátha-járvány miatt (ez utóbbi egyedül is több millió áldozatot követelt) roppant nehéz meghatározni, milyen adatokkal is számoljunk; a tökéletes eredményhez óriási matematikai apparátus kellene. A magyarországi Tanácsköztársaság esetében viszont a rövid időtartam ellenére lehetetlenné teszi korrekt arányszám megállapítását, hogy az ország területe, s vele a népesség folyamatosan változott. Ilyen és hasonló módszertani problémák esetében vállalnunk kellett a leegyszerűsítés ódiúját.

Egyes esetekben, ha a terror országos méretű volt, mint Magyarországon 1919-ben vagy a vészkorszakban, az ország népességével számolunk. Sulla, Tiberius vagy Nero terrorja jószerével „a Városra” korlátozódott, ezért itt nem a birodalom, hanem Róma város népességét közöljük: csakhogy az adat bizonytalan. Más esetekben a terrortól sújtott kisebbség lélekszámát adjuk meg.

Számos tapasztalat utal arra, hogy egy tragédia után először hatalmas számok roppennek fel, utóbb csöndben korrigálnak a szakemberek. A romániai karácsonyi forradalom alatt a sajtó tízezernyi áldozatról szólt – ma már tudjuk, a forradalomnak kb. 400 halottja volt. A Világkereskedelmi Központ elleni merénylet idején előbb több tízezer, később kb. 8000 halálos áldozatról szóltak a hírek – később 3000 és 4000 közé teték a meghaltak számát. A legfrissebb adat 2797 halotról szól. Ezért (ha alapos szakmai kutatás nem bizonyítja az ellenkezőjét) *rendre a kisebb számokat tartjuk reálisnak*, bár egy-két esetben a „mitikus számokat” (Szilágyi Ákos kifejezése) is közöljük, például a sztálini terror kapcsán.

Az alábbi táblázat lehetőséget nyújt a különböző korokban, különböző okokból bekövetkezett terrorcselekmények mennyiségi összehasonlítására is. Ezért rendkívül fontosnak tartjuk hangsúlyozni: *minden terror erkölcstelen, és minden gyilkosság bűn, függetlenül az áldozatok számától*. Ezek a számok lehetnek fontosak és érdekesek a kutató vagy a kíváncsi olvasó számára, de nem jelentenek erkölcsi (vagy inkább „erkölcstelenségi”) rangsort: a kevesebb áldozat nem jelent kevesebb bűnt. De lássuk a táblázatot!

Mikor?	Hol?	Esemény	Halálos áldozatok	Összes érintett népesség	Áldozatok aránya ezrelékben	A terror jellege	Forrás
Kr.e. 82	Róma	Sulla diktatúrája	Kb. 16 000	0,5 m felett	32 – félmillió lakos esetén	Bosszi és megfélemlítés	W. Held Antik lexikon
Kr. u. I. század	Róma	Tiberius uralkodása	Több száz vagy több ezer	Kb. 1 m	1 (1000 fővel számolva)	Hatalmi harc és féltékenység paranoia	Tacitus
Kr. u. I. század	Róma	Nero uralkodása	Több száz vagy több ezer	Kb. 1 m	1 (000 fővel számolva)	Bűnbakképzés harc a hatalom megártásátért	Tacitus Ürögdi György
1099	Jeruzsálem	Első keresztes hadjárat	30 000 (elmenekült 70 000)	30 000 (100 000)	1000 (300)	Vallási fanatizmus	Karen Armstrong
1241-42	Magyarország	Tataijárás	250 000	1,6-1,7 m	150	Harc a hatalom megszerzéséért, megfélemlítés	Almás Tibor
1480-1516	Spanyol Birodalom	Inkvizíció	6000-7500	6,7 m	Kb. 1	Vallási fanatizmus	Anderte Ádám
15-17. század	Spanyol Birodalom	Inkvizíció	Több tízezer	(nem számítható)		Vallási fanatizmus	Anderte Ádám
1572	Franciaország	Szent Bertalan éj	Több mint 20 000	1,5 m francia 1,25 m hugenotta	1,3 16	Harc a hatalomért vallási fanatizmus	Az emberiség krónikája
1793/94	Franciaország	Jakobinus diktatúra	35-40 000	27 mó	1,3 – 1,5	Megfélemlítés bűnbakképzés a hatalom megártásátért	D. Geer (idézi A. Soboul)
1894	Török Birodalom	Örmény felkelés elfojtása	Kb. 300 000	2,5 mó	120	Népiirtás Bosszú	Einikumok enciklopédiája
1915 -1917	Török Birodalom	Örmény holokauszt	1,5 mó	Több mint 2 mó	Közel 750	Népiirtás Politikai dogma	Einikumok enciklopédiája
1919	Magyarország	Tanácsköztársaság Vörös terror	450	7,6 mó(változó)	0,06	Megfélemlítés A hatalom megártásátért	Gergely J. László L.
1919	Magyarország	Ugyanaz	Közel 600	ugyanaz	0,07	Ugyanaz	Salamon Komárd
1919	Magyarország	fehérterror	Közel 2000	7,6 mó	0,26	A hatalom megszerzéséért és megártásátért. Bosszú	Romsics Ignác

Mikor?	Hol?	Esemény	Halálos áldozatok	Összes érintett népesség	Áldozatok aránya ezrelékben	A terror jellege	Forrás
1921 ápr-máj.	Olaszország	Mussolinis quadristák	105	42 mó	0,0025	Harc a hatalomért	OrmosMária
1922-1943	Olasz-Ország	Mussolini diktatúrája	Több száz	42 mó	0,012 (500 fővel számolva)	Megfélemlítés a hatalom megtartásáért	OrmosMária
1942	Magyarország Délvidék	"Hideg napok" (bácskai vérengzés)	2350-3340	1,1 mó	2,3 -- 3	Prevenatív terror	A.Sajti Emikó
1944-45	Délvidék	Szerb partizánok bosszúja	22-25 000	1,1 mó	20-22,7	Bosszú Megfélemlítés Etnikai tisztogatás	Hegedűs Antal
II. világháború	Magyarország	Vészorszak (holokauszt)	440 000 - 465 000	800 ezer	550 -- 581	Politikai dogma, bünbakképzés, paranoia	Stark Tamás
II.világháború	Magyarország	Ugyanaz	500 000 - 550 000	800 ezer	625 -- 687	Ugyanaz	Karsai László
1933	Németország	A Hitler-kormány első féléve	500 - 600	68 mó	0,007 (500 fővel számolva)	Megfélemlítés Bosszú	Ormos Mária
1934	Németország	A hosszú kesek éjszakája	Több mint 1000	68 mó	0,014	Megfélemlítés Bosszú	Tokody Gyula
II. világháború	"Német-Európa"	Vészorszak (holokauszt)	5,5 -- 5,8 mó	12 mó	458 -- 483	Prevenatív Politikai dogma, bünbakképzés, paranoia	Tarkover, idézi Stark Tamás
II. Világ-háború	"Német-Európa"	Ugyanaz	4,2 - 5,7 mó	12 mó	350-475	Ugyanaz	Ormos Mária
1939-1944	Spanyolország	Franco diktatúrája	Közele200 000	Kb. 25 mó	8	Bosszú Megfélemlítés a hatalom megtartásáért	Harsányi Iván
1922-1953	Szovjetunió	Sztálin diktatúrája	786 098 (kivégzett) kb. 0,5 m ("kuláktalantás") 1,5-4 mó (éhínség)	162 mó	17,2 -32,6	Bünbakképzés Bosszú. Megfélemlítés Paranoia Alternatíva ki-zarása, nemselektvés	Krausz Tamás Zenszkov nyomán
1922-1953	Szovjetunió	Ugyanaz	Legalább 10 mó	162 mó	61,7	Ugyanaz	Hobsbawm



Mikor?	Hol?	Esemény	Halálos áldozatok	Összes érintett népesség	Áldozatok aránya ezrelékben	A terror jellege	Forrás
1922-1953	Szovjetunió	Ugyanaz	25 - 40 mő	162 mő	154-247	Ugyanaz	Nyekrics-Heller
1922-1953	Szovjetunió	Ugyanaz	60 mő	162 mő	370	Ugyanaz	Szolzenyicín, Id. Nyekrics -Heller
1975-1979	Kambodzsa	Vörös khmer Pol Pot	3 mő	8 mő	375	Politikai dogma Paranoia	Máté György
1975-1979	Kambodzsa	Ugyanaz	Kőzel 1 mő	8 mő	125	Ugyanaz	Az Emberiség Krónikája
1948-1961	Magyarország	Rákosi és Kádár	Kb. 500 + 229 (Kivégzettek) Kb. 500 (56-os sortűztek)	9,9 mő	0,12	Megfélemlítés Bűnbakképzés Bosszú Hatalom megtartására ill. megszerzésére.	Jeney Károly Kahler Frigyes
1943-1953	Jugoszlávia	Tito	Kb. 1 mő	15,5mő	64	Harc a hatalom megszerzésért és megtartásáért	AndrzejPaczkowski
1968-1977	Spanyol-ország	ETA	119	30 mő	0,004	Merényléték	AnderteÁdám
1995	Bosznia-Hercegovina Délsláv Háború Srebrenica	Kb. 7000	Kb. 10 000 bizonytalan	Kb. 700 bizonytalan	ETnikai tisztogatás	MTV	

Zárszóként némi mentegetőzéssel tartozom. Valamennyi politikai terror összegyűjtésére, valamint rendszerbe és táblázatba foglalására nem vállalkozhattam. Magam is tudok az észak-amerikai indiánok nagy részének kiirtásáról, az afrikai rabszolga-kereskedelem szörnyűségeiről, Ceausescu vagy Észak-Korea politikai terrorjáról, hutuk és tuszik milliós népirtásáról, de ezek nem fértek bele a táblázatba. Tudom azt is, hogy a magyarországi „létező szocializmus” *sztaliniista szakaszának* (1948-1963) áldozatai között nem csak kivégzettek és sortűzekben agyon lőttek voltak – hanem (jóval kisebb számban) öngyilkosságba kergetett, meggyilkolt vagy a munkatáborokban meghalt személyek is. Ezekről azonban nincsenek adataim. Épp csak futólag említettem a Mao Ce-tung korabeli Kína, vagy több ókori római császár politikai terrorját, az al-Kaida terrorcselekményeit. És a mongol-tatórok persze nem csak Magyarországon, az oszmán-törökök pedig nem csak örmények ellen folytattak népirtással felérő terrort. Úgy érzem azonban – vagy legalábbis ezt remélem – hogy válogatásom mégsem volt önkényes, hanem egyfajta keresztmetszetet, reprezentatív mintát adott a politikai terror történetéről. Ha a kedves olvasó ezt nem így érzi, legalább annyit higgyen el: a szándék tisztességes volt, s az enyémmel sokkal jobb eredményt kapni igen nehéz, mert maga a feladat bonyolult és időigényes.

*Ujlaky István*

## Irodalom

- Antik lexikon* (1993) főszerk. Johannes Irmischer. Ford. Bellus Ibolya, Borhy László stb. Corvina Kiadó, Budapest
- Karen Armstrong (1997) *Jeruzsálem* Európa Könyvkiadó, Budapest
- Almási Tibor (2000) *A tizenharmadik század története* Pannonica Kiadó, Budapest
- Anderle Ádám (1985) *Megosztott Hispánia* Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Anderle Ádám (1999) *Spanyolország története* Pannonica Kiadó, Budapest
- Az emberiség Krónikája* (1991) sorozatszerk. Bodo Harenberg. Írta és összeáll. Brigitte Beier, Raffaella Drexhage stb. Officina Nova, Budapest
- Albert Soboul (1989) *A francia forradalom története* ford. Józsa Péter Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Enikumok enciklopédiája* (1993) szerk. Minority Rights Group, M. Bruce-Mitford, H. Poulton, J. Russel, K. Stearman Ford. Deme Péter, Recski Ágnes, Tarnóczy Mariann Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gergely Jenő – Izsák Lajos (2000) *A huszadik század története* Pannonica Kiadó, Budapest
- Salamon Konrád (1995) *Magyar történelem (1914-1990)* Tankönyvkiadó, Budapest
- Romsics Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században* Osiris Kiadó, Budapest
- Ormos Mária ((2000) *Mussolini I. – II.* PolgART Kiadó, Budapest
- A.Sajti Enikő (1987) *Délvidék 1941-1944* Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Hegedűs Antal (2002) előadása a III. Kárpát-medencei Keresztkötődések konferencián, beszámol róla a *POLÍSZ* folyóirat, 2003. január-február
- Stark Tamás (1995) *Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után 1939-1955* MTA Történettudományos Intézet, Budapest
- Karsai László (1994) Zsidó holocaust – számháború *História* folyóirat, 1994. évi 1. szám
- Tokody Gyula – Niederhauser Emil (1983) *Németország története* Akadémia Kiadó, Budapest

- Ormos Mária (2001) *Mussolini*; Harsányi Iván: *Franco* Pannonica Kiadó, Budapest
- GULAG – a szovjet táborrendszer története* szerk. Krausz Tamás Pannonica Kiadó, Budapest (Krausz Tamás, Szilágyi Ákos és Ormos Mária tanulmányait használtam)
- E. J. Hobsbawm (1998) *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története* ford. Baráth Katalin Pannonica Kiadó, Budapest
- Mihail Heller – Alekszander Nyekrics (1996) *Orosz történelem II. A Szovjetunió története* Ford. Kiss Ilona, Pál Erna. Osiris Kiadó, Budapest
- Máté György (1982) *Pol Pot* Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Kahler Frigyes (2003) Bűn és kiengesztelődés. Gondolatok az igazságtételről. *A rendszerváltás a Magyar Szemlében* c. kötetből, Magyar Szemle Könyvek, Budapest
- A kommunizmus fekete könyve* (2000) írták Stephan Curtois, Andrej Paczkowski stb. Nagyvilág Kiadó, Budapest

## **Nemzet és osztály, mint a modern történelem szereplői**

A történelem egy olyan színpad, melynek igen sokféle szereplője van, és ezek egyszerre alanyai és tárgyai, elszenvedői és formálói az eseményeknek és folyamatoknak, melyekből összeadódik az, amit történelemnek nevezünk. A „nagy emberek” (királyok és miniszterelnökök, hadvezérek és hősök stb.) éppúgy mozgatói a történelemnek, mint a névtelen és arctalan tömegek termelő munkája és kultúrája; a vallások és egyházak éppúgy, mint a világi eszmék és mozgalmak. A XIX. században és a XX. század első felében az egyetemes és magyar történelemnek is főszereplői a nemzet(ek) és az osztály(ok).

A görög-római ókor nem ismerte a mai értelemben vett nemzetet. A görög világ városállamokból, majd királyságokból állt; Róma pedig „a Város”, egyúttal köztársaság, később birodalom. A görög politikai egységek kisebbek, a római birodalom nagyobb, mint egy nemzet. A középkor együttélő közösségei: a falu, a város, a kolostor, a tartomány, a királyság. Vajon milyen idős a nemzet?

Pauler Gyula, az 1920-as évek kiváló történésze még úgy gondolta: a nemzet örök, a nemzetek a történelem állandó szereplői. Eszerint hamarabb volt magyar nemzet, mint magyar állam. Ezt a nézetet ma már egyetlen jelentős gondolkodó sem vallja hazánkban. Már elhunyt kitűnő történészünk, Szűcs Jenő, a nemzetet kifejezetten modern jelenségnek tartotta. Szerinte, habár voltak nemzetfogalmak a középkorban is, ezektől a modern nemzet gyökeresen különbözik, ezért a mai nemzetek nem léteztek hamarabb, mint a XVIII. század végén. Kristó Gyula viszont úgy látja, hogy az érett középkorban Európa-szerte megszülettek azok a nemzetek, amelyek már nem egészen mások, mint a mai modern változatuk. Kristó szerint a nemzetek kifermálódása a XII., de főképp a XIII. századra esett.

Mi az alábbiakban a XIX. század és a XX. század első fele magyar történelmét bontjuk szakaszokra, a magyar nemzeti fejlődés, a magyar nemzetpolitikák változását állítva e korszakolás vezérlő elvéül.

1) A születő nemzet: 1830 előtt a kifermálódó magyar nemzet még (Niederhauser Emil fogalmait használva) nyelvi-kulturális szakaszában volt, habár – eltérően a térség több más nemzetétől – nálunk a nyelvi-kulturális és a politikai szakasz nem alkot világos és egyértelmű egymásutániságot. A nyelvújítás, a magyar romantika, a jozefinizmust követő nemesi-nemzeti mozgalom, a magyar jakobinusok fellépése, az első nemesi reformelképzelések, a fiatal Széchenyi gróf felajánlása a Magyar Tudományos Akadémia létrehozására – néhány fontos, szimbolikus építőkőve a születő modern magyar nemzetnek.

2) Reformer, defenzív, befogadó szakasz: a reformkor. Ekkor sikerült összekapcsolni haza és haladás feladatait – ami korántsem mondható el történelmünk minden korszakáról. Megszületnek a kor nagy, egymást is

inspiráló-kiegészítő reformelképzelései: Széchenyi, Kossuth, a centralisták, a fiatal radikális demokraták színre lépése. Defenzív ez a nemzeti politika a Habsburg birodalmi kerettel-államhatalommal szemben, az 1830/31-es és 1846-os lengyel felkelések tapasztalatai alapján saját jobbágyságával szemben, de a szintén nemzeté formálódó magyarországi nem magyar népekkel, nemzetiségekkel szemben is. Befogadó jellegét jelzi a zsidó emancipáció kossuthi programja, de az az illúzió is, hogy a magyarság, mint afféle francia típusú államnemzet, majd a szabadsággal ajándékozza meg és ezzel egyesíti az ország valamennyi népét.

3) **Romantikus-forradalmi pillanat:** 1848/1849. Hogy miért forradalom, aligha kell bizonyítani: a nemzet ügyét, a Habsburgoktól való nagyobb önállóság, több a teljes állami függetlenség kérdését jobbágyfelszabadítással, népképviseléssel, a polgárosodás és modernizáció előtt álló akadályok eltakarításával kapcsolta egybe. Hogy miért romantikus? Isteni elhivatottság- és kiválasztottság-érzése, nemes illúziói miatt. Egyúttal azonban – történelmünk e felemelő pillanatában – felvillan a mégoly nagyszerű, felszabadító-forradalmi nacionalizmusnak is örögi kettőssége: a gesztusokra, megértésre, engedményekre csak politikai és katonai kudarcok nyomán képes türelmetlenség. 1848/1849 nem csak forradalom és szabadságharc, de polgárháború is: magyarok polgárháborúja horvátok, erdélyi románok, magyarországi szerbek ellen.

4) **Kivárá-tárgyalásos-kompromisszumos szakasz:** a levert szabadságharcot követő évtized passzív ellenállása, az első kiegyezési kísérlet és annak kudarcra 1860/61-ben, Deák hűsvéti cikke és a kiegyezés, az 1868-as nemzetiségi törvény és a horvát-magyar kiegyezés a mérföldkövei ennek a periódusnak. A nemzet vezetőinek kivételes politikai bölcsessége, de ugyanakkor a nemzetiségi kérdésben az 1848/49-es tapasztalatok nem feltétlenül szerencsés levonása jellemzi ezeket az éveket. Olyan konstrukciót sikerül megalkotni, amely több mint negyven évre életképesnek, mi több, sikeresnek mutatkozik, egészen nagyszerű gazdasági és kulturális teljesítményekhez vezet, ugyanakkor megreformálhatatlannak, „állagörző liberalizmusnak” (Mészöly Miklós) bizonyul.

5) **Légyvárépítő-irreális-nagyhatalmi szakasz:** a századforduló nem csupán a lendületes gazdasági növekedés, a polgárosodás és a modernizáció, a kimagasló kulturális teljesítmények kora. Ez az időszak a „nagy magyar álmok” ideje is. A Budapest-központú magyar-osztrák monarchia, a magyar nemzetállam, a közeljövőben harmincmillió Magyarországi, a Balkánon terjeszkedésre is képes magyar imperializmus illúziója is jellemzi ezeket az éveket. Kossuth Kasszandra-levelét, Mocsáry Lajos figyelmeztetését arról, hogy választani kell függetlenség és magyarosítás között, nem képes meghallani, megérteni a valós sikereket túlbecsülő politikai elit és közvélemény.

6) **Visszaszerző-zsákutcás kor:** avagy **Horthy és a magyar nemzeti**

**politika végjátéka és csődje.** Visszaszerző, hiszen a kor vezéreszméje a revízió, az irredentizmus. Ma már kevesen tudják, de a revízió nem csupán a jobboldali kormányok célkitűzése volt, hanem valamennyi magyar politikai párté. És „csupán” visszaszerző, nem pedig terjeszkedő, hiszen Horthy és köre nem él a német javaslatlaltal, hogy Magyarország szovjet (az egykori halicsi, galíciai) területeket vegyen birtokba, és elhárítja a balkáni katonai szerepvállalást is: nem akar többet visszaszerelni, mint amiről úgy véli, az övé. De miért zsákutcás? Mert Hitlerrel és Mussolinivel szövetezik. (Nehéz eldönteni, mi lett volna a magyar nemzet számára rosszabb: az, ami megtörtént, vagy az, ha győzött volna Hitler?) Mert belefog a szovjetellenes háborúba, ami nem lehet magyar érdek, és szörnyű következményekkel fenyeget. Mert hazánk nemzetközi elszigeteltségbe kerül: a Szovjetunió mellett hadban áll Angliával és az Egyesült Államokkal, élesen ellenséges a viszonya szomszédával. Mert nemzetiségi politikájában sem képes levonni a dualizmus, Trianon és a határon túlr került magyarság sorsából leszűrhető tanulságokat: nem tudja megnyerni az újból magyar fennhatóság alá került nemzetiségeket (habár erre tett néhány tétova lépést...) Mert neobarokkrendies: mintha csak visszatérne a századforduló nagymagyar illúziója, csak éppen még kevesebb valós alappal és még keservesebb áron. Egy kaszterszűrű mervedő, reformmra szoruló társadalom és egy anakronisztikus, avitt uralkodó osztály – a revízió bűvöletében. Pedig sokkal rosszabb az eredmény, a politikai mérleg, mint a dualizmus korában. Akkor függetlenségünk egy részének feladása árán megvalósíthatunk a történelmi országtest egyesítését és modernizációját. Most kevesebb sikerért (a történelmi ország alig feléért) sokkal nagyobb árat fizettünk, emberéletben, anyagi javakban, nemzetközi, erkölcsi megítélésünk sosem látott süllyedésében. És mindehhez egy új, az addigi magyar nemzetfejlődésnek, sőt az egész addigi magyar történelemnek ellentmondó fejlemény: a kirekesztő politika, a maga ismert, tragikus következményeivel.

1945 után nem lehetett többé „tisztá” nemzeti politikát folytatni. Lehetetlenné tette ezt a katonai, politikai és erkölcsi vereség, az új kényszerpálya – immár a Szovjetunió és a *kétpólusú világrend* fogságában. De vajon vissza lehet-e térni egy „igazi” nemzeti politikához a rendszer-váltás után? Igen is meg nem is. A kérdés megválaszolása nem a történetész, hanem a politológus feladata. A történész legfeljebb tétován sorol szempontokat. Kétségtelen, az új történelmi helyzet valóságos nemzetietnikai reneszánszhoz vezetett a kontinens keleti felén. Csak hogy a nemzetközi környezet gyökeresen megváltozott. Az európai integráció, a NATO és a globalizáció „felülről”, a regionalizmus „alulról” kezdte ki a hagyományos, modern nemzetet és nemzetállamot. Ez utóbbinak hazánkban nincs sok jele – de az előbbieket itt dörömbölnék az ablakon.

Ezért állítjuk azt, hogy a Horthy nevével fémjelzett korszak nem csu-

pán egy adott szakasza, hanem végjátéka és csődje volt a modern nemzetpolitikának.

A nemzet mellett, mint valljuk, a modern (a XIX. századra és a XX. század első felére értelmezett) történelem másik főszereplője az osztály.

Az osztályfogalmat francia történészek dolgozták ki: Thiers, Guizot és Mignet. Tőlük vette át, és építette történetfilozófiája tengelyébe az osztályfogalmat Marx. De vajon voltak-e marxi értelemben vett osztályok a kapitalizmus előtt, kiterjeszhető-e a marxi osztályfogalom az egész történelemre? A görög-római ókorra történészeink mindig is óvatosan alkalmazták az osztályok fogalmát. Az archaikus és klasszikus Hellásban valójában egyetlen osztály volt: a kistulajdonos – tanítottá már a hetvenes években Sarkady János; másképpen: nem voltak (antagonisztikus) osztályok. És bár a hellenisztikus korról és a Római Birodalom koráról szóló könyvekbe rendre bekerültek olyan fogalmak, mint uralkodó osztály, valójában a rendi és jogi tagolódás bizonyult fontosabbnak. A rabszolga éppúgy jogi fogalom, mint a római polgár vagy a provinciális nemesség. (Habár a jeles Hahn István következetesen használja az osztályfogalmat a római császárkorra.)

A középkorra vonatkozóan szokás földbirtokos osztályról, és (az érett feudalizmusban) jogilag egységes jobbágyosztályról beszélni. De a hűbériség jogi szétforgácsoltsága és a rendiség mintegy keresztülmetszi és felülírja az osztályfogalmakat.

A magyar történelemben az osztályok és osztálypolitika klasszikus kora a XIX. század utolsó harmada és a XX. század első fele.

A) Osztálypolitika a közjogi kérdés árnyékában: a dualizmus korában, akárcsak Európa más tájain, megszülettek az osztálypártok nálunk is. A Magyarországi Általános Munkásegylet, majd a belőle kifejlődő Magyarországi Általános Munkáspárt, utóbb Szociáldemokrata Párt a magyarországi munkásosztály pártja lett, függetlenül a munkások anyanyelvétől, nemzeti hovatartozásától. A századfordulón parasztpártok születtek: Áchim András és Vági István pártjai. A városi munkásmozgalmak mellett aratósztrájkok jelezték a parasztság egy részének szervezkedését, közös fellépését. Az agrárius mozgalmakban egy földbirtokos párt, a polgári radikális, polgári liberális szerveződésekbe egy nagypolgári párt kiformálódását lehetett belátni. Ám a dualizmus osztálypolitikája mindvégig a közjogi kérdés árnyékában maradt. A korszak kormánypártja (néhány évtől eltekintve) öt évtizeden át a „hatványhatesek”, a kiegyezést elfogadó, támogató szabadelvűek irányzata. A kor legerősebb ellenzéki pártja pedig a „negyvennyolcas” irányzatú Függetlenségi Párt. Magyarországon nem jobboldal és baloldal, nem konzervatívok és liberálisok, hanem a kiegyezést elfogadók és támadók között húzódott a

politika fő frontvonala. Jellemző, hogy hazánk Európa egyetlen országa a világháború előtti években, ahol nincs szociáldemokrata képviselő a parlamentben. Az agrárius mozgalomból sem lett a közjogi alapú politikai rendszert átírni képes politikai erő.

B) Osztálypolitika a világháborús vereség és Trianon árnyékában: a Tanácsköztársaságot sokan szokták úgy felfogni, mint egy „tisztá” bolsevik-leninista kísérletet, mint proletárdiktatúrát. De még a világforradalmi illúziókkal teli rendszer sem szabadulhatott történelmi körveztétől és körülményeitől: a vörös zászlók alatt vonuló hadsereg a magyar hazát védte, jörszerével nacionalista tisztikarral az élén.

A két világháború között voltak Magyarországon osztályjellegű pártok. A munkásosztályt képviselték (ill. szándékoztak képviselni) a szociáldemokraták, az illegális kommunisták és az 1920-as években rövid ideig létező MSZMP is. Gróf Bethlen István Egységes Pártjának megszületéséig, majd 1930-tól újra létezett Független Kisgazdapárt, és a népi írók mozgalmából kibontakozott 1939-re a Nemzeti Parasztpárt. A nemzeti politikát hirdető Bethlen, Teleki és Horthy tulajdonképp az arisztokrata-nagybirtokos és a történelmi dzsentri rétegek együttműködését, ezen osztályok érdekeit és értékeit fejezték ki. A *Horthy-korszak azonban mindvégig a revizionista nemzeti politika koordináta-rendszerében maradt*, a földbirtokos-dzsentri koalíció saját elveit nemzeti érdekként tudta elfogadtatni.

C) Osztálypolitika a Szovjetunió árnyékában: a II. világháborús vereség, Jalta és a „második Trianon” után, a kétpólusú világrendben teljesen új helyzet állt elő. A harmadik világháború vélt vagy valós fenyegetése közepette a nagyhatalmi tömbök nem túrték a nemzeti politikát; ennek lehetőségei Nyugaton is szűkültek, Szovjet-Európában pedig egy időre meg is szűntek.

Rákosi és Gerő hazug osztálypolitikája (osztálypolitikai hazugsága) nem sokat adott a magyar munkásnak. Hónapok alatt megszületett az „új osztály”, a pártbürokrácia: a részben munkásszármazású, rendre a munkásosztályra hivatkozó, de attól elkülönült érdekekkel rendelkező új hatalmi elit. A munkanélküliség megszűnt – de felszámolták a munkásosztály kivívott, hagyományos szerveződését: a sztrájkjoggal is rendelkező, az államtól független szakszervezeteket is.

1956 a maga sokszínűségében (egyebek mellett) munkásforradalom (is) volt: a magyar történelem talán egyetlen igazi munkásforradalma. A tüntetések és utcai harcok résztvevőinek többsége fiatal, ipari, nagyüzemi munkás (a hagyományos marxi osztálypolitika tömegbázisa!) Jó példája ennek Ráczy Sándor, Angyal István neve, vagy a szovjet bevonulást követően a Munkástanácsok utóvédharca, az „összkomfortos sztrájk”.

Kádár és környezete a forradalom elfojtása és a megtorlás után megpróbált egy valóban őszinte munkáspolitikát folytatni. Az ipari munkások bére, életszínvonala rendszeresen, más társadalmi rétegekhez képest kitüntetett módon emelkedett. A munkásosztály a kor politikai frazeológiájában mindvégig nagy szerepet kapott. A politikai vezetés nagy gondot fordított arra, hogy a párt és az országgyűlés társadalmi összetételében az ipari munkások szerepe meghatározó legyen. A rendszer igyekezett előnyt biztosítani a munkásgyerekeknek a közoktatásban, illetve értelmiségi gyerekekkel szembeni hátrányaikat a lehetőségig lefaragni. Mégis kérdéses, nevezhetjük-e a kádári politikát (munkás)osztálypolitikának. A részben munkásszármazású, de politikussá, tisztviselővé, gazdasági vezetővé lett „új osztály” a Kádár-korban is létezett, mégha nem is oly feltűnő privilégiumokkal, mint teszem azt Csehszlovákiában vagy Lengyelországban. A Kádár-rendszer sem tudta feloldani a sztálini vagy szovjet típusú szocializmusok ellentmondását, a hatalom felvilágosult abszolutista, patriarchális jellegét, a valódi népi, igazi munkás kezdeményezésektől való félelmet. Alaposan átalakult a társadalom és a politika Nyugaton is. A vagyoni-jövedelmi polarizáció helyett középosztályosodás, az ipar további térnyerése helyett a szolgáltatások előre törése, osztálypártok helyett (nagyon vegyes társadalmi bázisú) néppártok születése. Ezekből a folyamatokból valamennyi a szocialista országokba is átszivárgott. Bár a tankönyvek és kongresszusok rituálisan ismételték a munkásosztály – szövetkezeti parasztság – szocialista értelmiség – kispolgárság tagozódást, valójában a társadalom bonyolultabbá, tagoltabbá, összetettebbé vált, és ezt a kortárs társadalomtudomány is felismerte. **A Kádár- korszak az osztálypolitika végjátékának és csődjének bizonyult.** Csődnek, hiszen a rendszerváltás jórészt a munkásság passzivitása, kisebb részben tevőleges támogatása mellett ment végbe: a munkásság nem védte meg „a munkásosztály államát”.

Lehet-e osztálypolitikát folytatni a rendszerváltás után? A kérdés megválaszolása szociológusokra, politológusokra, filozófusokra vár. A történész legfeljebb néhány szemponttal állhat elő. A mai Magyarország pártjai nyugati típusú, vegyes társadalmi hátterű és sokféle társadalmi csoport érdekeinek megvalósítására törekvő néppártok, nem pedig klasszikus osztálypártok. Az elmúlt tizenkét év (amúgy felettébb kevés) sztrájkja jobbára az állam ill. az állami vállalatok ellen, és nem magántőkés cégek ellen irányult.

Vajon van-e jövője a nemzetnek, az osztálynak? Nemzetek ma is vannak, és valószínűleg az elkövetkező évtizedekben is lesznek – habár a modern kor hagyományos nemzeteihez, nemzetállamaihoz, nemzeti politikáihoz képest megváltozott feltételek között. Vajon vannak-e ma is

osztályok? Eltűntek-e, avagy csupán téli álmukat alusszák? A lengyel munkásság 1980-1981-es sztrájkhulláma azt mutatja, kritikus történelmi helyzetekben az osztály újjászülehet. Biztosra csak annyit vehetünk, hogy a nemzeti politika és az osztálypolitika egy adott, klasszikus korszaka elmúlt.

# **Kommunista tipológia**



Mind a kommunisták, mind politikai ellenfeleik hajlamosak arra, hogy a nemzetközi kommunista mozgalmat tértől és időtől függetlenül egységes és homogén egészként, még pedig nem pusztán politikai, de erkölcsi tulajdonságokkal is leírható tömbként értelmezzék – csak persze más-más előjellel. A kommunista önkép élcsapatnak, a munkásosztály érdekeinek megfogalmazására és megvalósítására egyedül alkalmasnak, az egyetemes társadalmi haladás letéteményesének tekinthető, mindamellett erkölcsileg is „más fából faragott”, különleges emberek csoportjának. A nem kommunista politikus vagy történész pedig legjobb esetben is egy tragikus történelmi zsákutca megvalósítóiként, egy nemes eszményei miatt megkapó, ámde eredendően téves ideológia fanatikus híveiként, olykor azonban vértől csöpögő kezű, minden gonoszságra kész sátánfajzatként ábrázolja a mozgalmat. Mindkét állításban van igazság – és egyik sem igaz: mert hogy a valóság maga összetett.

## 1.

### **kommunista pártok nem egyformák.**

A) Az „ösbolsevik” párt. Alaptípusa az 1917 előtti orosz szociáldemokrata, bolsevik párt. Létszáma kicsi, befolyása az ország politikai életére, társadalmára csekély. Az ellenzéki és illegális kis párt tagjainak mindennapos élménye a börtön, a szibériai vagy külföldi száműzetés. A párt vezérkara önzetlen és önfeláldozó, a vallásalapító szektákhoz hasonló elitcsapat. Európa legintelligensebb pártvezetése, egyetemet végzett, nyelveket beszélő, elméletileg felvértezett politikusokkal, akik újságcikkeket, tanulmányokat és könyveket írnak. A párt vitában, demokratikusan hozza döntéseit. A végrehajtásra azonban – az illegalitás körülményei között – a vasszékely és a szinte katonai szervezethez jellemző. A párt olykor a kortárs európai pártpolitikában felettebb szokatlan eszközöket is alkalmaz. Ilyen az expropriáció: bank- vagy postarablás, ahol a szerzett összeget a pártkasszába fizetik be. A párt militarista jellege, egyes politikusok türelmetlensége, az elmaradott orosz társadalom a maga sajátos vonásaival (a demokratikus tapasztalatok hiánya, a civil kezdeményezések gyengesége, mindenható állam, hajlam a messiánizmusra stb.) együtt a későbbi diktatúra baljós előjelei. Ideológiájának három pillére Marx és Engels, a kortárs német szociáldemokrácia, valamint Plehanov, Lenin és Trockij munkássága. Az orosz párt mellett némileg a német Spartacus-szövetség, a bolgár tesznyák irányzat, vagy az 1919. március előtti KMP sorolható ide.

B) A sztálinista párt. Klasszikus esete a Szovjet Kommunista (Bolsevik) Párt, Lenin halálától Gorbacsovig. (1917-1924 között a bolsevik és sztálinista, 1985-1991 között sztálinista és reformkommunista típusok között képez átmenetet a szovjet párt.) Az egykori bolsevik párt taglét-

száma sokszorosára nő. A mennyiségi növekedés óhatatlanul a szellemi és erkölcsi minőség süllyedésével jár. A régi bolsevik gárda kiszorítása a politikából, (s természetes vagy erőszakos haláluk) egy új, kevésbé művelt csoport felemelkedését eredményezi. Az egykori elkötelezett forradalmárok mellett/helyett megjelennek a karrieristák és bürokraták (lásd később). A bolsevik párt nyugatos nyitottsága éppúgy elvész, mint demokratikus jellege. Megmarad viszont a katonai fegyelem. Új jelenség a tekintélyelvűség, a személyi kultusz (halvány előzményei Lenin körül is felbukkantak!) a dogmatizmus és bürokratizmus. Az valaha volt kis ellenzéki párt hatalmas taglétszámú kormánypárttá, állampárttá nő. A párt ideológiájában Marx és Lenin mellett 1953-ig, de sok szempontból tovább is, Sztálin kerül az első helyre. Kérdés, tekinthetjük-e egységesen sztálinistának a szovjet pártot 1924-től 1985-ig? Nem kell-e 1953-56-ban éles cezúrát alkalmazni? Ha a szovjet történelmet vizsgál-nánk, okvetlenül kellene. Ha a pártot, mint szerkezetet, modellt tanulmányozzuk, talán beszélhetünk egyetlen típusról, feltételezve, hogy az olvasó jól tudja, egészen más volt a politikai terror ill. represszó 1953 előtt és után. Mindazonáltal megkülönböztethetünk sztálinista és poszt sztálinista pártot, amennyiben ez utóbbira a tömegterror felszámolása-elhagyása és a párt szervezeti életének rendszeresebb, szabályosabb működése („a pártélet lenini normái”) jellemző. Az SZKP-hez némileg hasonló, ezért ebbe a csoportba sorolható az 1945 utáni jugoszláv, bolgár, keletnémet párt a rendszerváltásig, a magyar párt a 60-as évek közepéig, a lengyel párt 1980/81-ig, a csehszlovák párt az 1964-1968 körüli időszak kivételével, az albán és román, illetve néhány nyugat-európai párt kb. a hetvenes évekig.

C) Szatellit, szektás kispárt: Tekintsük típusalkotónak a magyar kommunista mozgalmat 1919. őszétől 1944-ig. A szerény taglétszám, az ország politikai és társadalmi viszonyaira gyakorolt halvány befolyás, az illegálitás, az áldozatkész, fanatikus elkötelezettség, a rendőri elnyomás árnyéka az ösbolsevik pártot idézi. Jellemző: a KMP taglétszáma kb. 2000 és 20 fő között mozog, s olykor a rendes és a tartalék KB is börtönben van. A dogmatizmus, Sztálin mindenható tekintélye (a kortárs szovjet, másutt 1945 után kialakuló) sztálinista pártokra jellemző képet mutatja. A párt mindenben igazodik a nagy testvér politikájának cikk-cakkjaihoz, Moszkva beavatkozik belügyeibe, s a párton belüli frakció-harcok esetén a fellebbezés fóruma. A pártvezetők néha nyugati, máskor szovjet emigrációban élnek: előbbi esetben 1945 után, utóbbi esetben 1939 előtt könnyen válhatnak koncepciós perek áldozatává. Ebbe a típusba soroljuk a két világháború közötti román, bolgár, jugoszláv, lengyel, az 1938 utáni csehszlovák pártot is.

D) Maoista párt. A típus modellje a Kínai KP, létezésének legjellegzetesebb időszaka a Nagy Proletár Kulturális Forradalom évtizede. Sok

vonása hasonló a sztálinista pártokéhoz, de egy-két minőségi és számos fokozati különbség is megállapítható. A kínai társadalom és kultúra körülményei és hagyományai között működő párt számára a munkásosztály és a város szerepe kisebb, a falu és a parasztságé nagyobb, mint az európai testvérpártoknál. Az értelmiség-ellenesség vagy a cenzúra a „szovjet-Európában” tapasztaltnál is nagyobb. Marx vagy Lenin jelentősége halványabb, annál fontosabb a párt ideológiájában Mao Ce-tung. Mivel még az 1930-as évek Szovjetuniójához képest is kevesen tudnak írni-olvasni, rendkívül fontosak a jelszavak, jelképek, kampányok. Még erősebb a kalandorságra, voluntarizmusra való hajlam. A személyi kultusz az ázsiai birodalmak despotizmusát idézi. A politikai ellenségképben nem szerepel Németország, helyette áll Japán, az 1960-as évektől a Szovjetunió. A kínaihoz némiképp hasonlítható a kambodzai, észak-koreai és vietnami párt, de valamelyest az albán és román is. A hatalom dinasztikus jellege sajátos párhuzamot teremt a román és észak-koreai párt között, miközben a jelenség a tipikus sztálinista pártokra nem jellemző.

E) Reformkommunista párt. Hogy voltak reformkommunista személyek, vitathatatlan. Hogy volt-e reformkommunista párt, vitatható. A mi osztályozásunkban e típus alkotójának az 1961-1963 vagy 1968 utáni MSZMP-t tekintjük. (1961. és 1963. mint korszakhatár számomra fontosabbnak tűnik, mint ahogy arról a közvélemény vélekedik – ha egyáltalán. Nem csupán az amnesztiáról vagy a közgazdasági reformviták kezdetéről van szó. Hazánkban 1963 előtt egy évezreden át rendszeresen oltották ki emberek életét politikai okokból, azóta nem.) Senki sem születik reformkommunistának. Aki nem értett egyet a marxizmus-leninizmussal, nem lépett be a kommunista pártba. Azok váltak reformkommunistává, akik valaha sztálinisták voltak, de felismerték, hogy a szocializmus szovjet vagy sztálini modellje átalakításra, reformokra szorul, ugyanakkor hittek abban, hogy a rendszer megreformálható, és érdemes is megújítani. A tervezettség és piac kombinációja, a magántulajdon korlátozott engedélyezése, a Nyugat felé nyitás, ugyanakkor hűség a Szovjetunióhoz, az „eredeti”, az „igazi” Marx és marxizmus keresése lehetnének e modell építőkövei. Valóban önálló és egységes ideológiává azonban nem állnak össze nézeteik. A politikai vitákban nem egyszer Marxot szegeznek szembe Sztálinnal vagy az aktuális szocialista gyakorlattal. A magyar kommunista párt mellett talán az 1981 utáni lengyel, rövid időre 1968-ban a csehszlovák, s bizonyos mértékig a mai kínai és vietnami párt sorolható ide.

F) Eurokommunista párt. Modellje az Olasz KP. Legfontosabb sajátossága a politikai és kulturális pluralizmus elfogadása, beilleszkedés a nyugati parlamenti demokrácia rendjébe. Ideológiájukban nem marxizmus-leninizmusról, hanem csak marxizmusról beszéltek, s jelentősek

voltak saját eszméik, alkotói is (Gramsci, Berlinguer stb.). A munkásosztály fogalmát szélesen értelmezték, a hagyományos ipari, nagyüzemi munkásság mellett ide értve a szolgáltatások, a modern ágazatok alkalmazottait is. A szovjet Vörös Hadsereg afganisztáni bevonulása és a lengyelországi sztrájkhullám nyomán felmondták a Szovjetunióval addig vállalt szolidaritást. A nemzetközi szocialista-szociáldemokrata mozgalomhoz közeledtek, és 1988-1990 körül éles fordulat nélkül belesimultak abba. Az olasz párt mellett a spanyol, esetleg a francia és portugál sorolható ebbe a típusba.

## 2.

### A kommunisták nem egyformák.

a) Az idealista (a „hívó kommunista”): akik ebbe a csoportba tartoztak, őszintén hittek a marxizmus eszméiben, a szocializmus fölényében, a kapitalizmus meghaladásra szoruló, bűnös voltában, és e meghaladás lehetőségében. Személyiségüknek alighanem kulcsfogalma a naivitás. Akadtak közöttük, akik elvakultan, elfogultan és egyszálúan, a vallásos hívő hozzáállásával viszonyultak a politikához. S akadtak, akiknél a kritikai attitűd sem hiányzott, de egy „mégis-etika” alapján ez a kritika összeegyeztethető volt a szilárd politikai elkötelezettséggel. „A párt” mindannyiuk számára szent fogalom. E csoport tagjainak zöme egyszerű, „mezei” párttag, de azért politikusok is sorolhatók ide, mint a régi bolsevik gárda, Buharin és Trockij, vagy a magyar Ságvári Endre és Rózsa Ferenc, Nagy Imre, a cseh Dubcek, Smrkovsky, Kriegel, Cisar. De legyen e csoport emblematisz figurája az elhunyt jeles történész és példakép, az orosz történelem kutatója, Menyhárt Lajos.

b) A karrierista: nem „elvből” lépett be a pártba, hanem mert ettől előnyöket remélt. Vagy: akkor is benn maradt a pártban, amikor már hitének, meggyőződésének utolsó morzsája is elveszett. A karrier szónak hazánkban gyakorta kizárólag pejoratív jelentést tulajdonítunk. Pedig legalábbis két értelmezése van. Karrierista a törtető, elvtelenül könyöklő, másokon taposó ember, de karrier szóval írhatjuk le a becsvágyat, ambíciót is, ha siker koronázza. Eszerint beszélhetünk cinikus karrieristákról – Szilágyi Ákos kitűnő esszéje nyomán legyen a csoport típusfigurája az orosz Berija – és szólhatunk technokrata karrieristákról: gyárigazgatókról és téveszelnökökről, közigazdászokról és egyetemi tanárokról. A technokraták sem állnak feltétlenül erkölcsi magaslaton (elvégre egy rendkívül erősen ideologikus politikai mozgalomhoz eme ideológiába vetett hit nélkül csatlakozni nem épp érdem) de bűnösöknek sem nevezhetjük őket. Talán ide sorolható a prágai tavasz jeles technok-

rata miniszterelnöke, Cernik. Úgy gondolom, hogy e két csoport (idealistáké és karrieristáké) tette ki a mozgalom tagjainak zömét.

c) A plebejus (a proli): nem arról van szó, hogy azokat kellene ide sorolnunk, akik egyszerre voltak munkások és kommunisták. Olyan munkás- vagy parasztszármazású politikusokra gondolunk, akikre szűk szemléli horizont jellemző, az értelmiségiekkel szemben fenntartásokkal, bizalmatlansággal és kisebbségi érzéssel. Akik ideológiailag is inkább iskoláztak, semmint műveltek. Legyen e csoport mintaképe Hruscsov. Egyesek közülük életfogytig megőriztek egyfajta puritán egyszerűséget, és nem szakadtak el osztályuktól, mint Kádár János vagy Marosán György. Mások nagyon is jól beletaláltak a kiváltságokba, jólétebe, mint a cseh Kolder vagy Novotny. A plebejus kommunista lét nagy kockázata lehet, ha kétségtelen személyes emelkedését tipikusnak értelmezi, mert ez elkopatja kritikai képességét, s elkötelezettségét elvakultsággá teheti.

d) A pártértelmiségi: megint csak nem arról van szó, hogy mindenkit ide kellene sorolnunk, aki egyetemet végzett és belépett a kommunista pártba. A pártértelmiség szűk csoport: ők a párt ideológiájának, értelmiségi-politikájának és művelődéspolitikájának, propagandájának legfelső szintű formálói. Östípusa lehet ennek a csoportnak a tisztességes Lunacsarszkij és Pokrovszkij vagy a „nagy cenzor” Zsdanov. Ide soroljuk a magyar Révai Józsefet és Lukács Györgyöt, Pozsgai Imrét, Lengyel Lászlót, Bihari Mihályt; a híres *Kétezer szó* szerzőjét, a cseh Vaculíkot, vagy a prágai tavasz szuverén gondolkodóját és politikusát, Kriegelt. Mint e vegyes névsorból kitűnik, az e csoporthoz tartozás kritériuma nem erkölcsi, hanem intellektuális.

e) A szörnnyeteg (a sztálinista vagy maoista „héja”): azokat soroljuk ide, akiknek a kezéhez vér tapadt, akik formálói vagy végrehajtói voltak a politikai terrornak, akik nem egyszer saját elvtársukat juttatták börtönbe vagy bitófára, akik számára természetes és érthető, hogy „ahol fát vágnak, hullik a forgács”. De azokat is, akik cinikus tudatossággal számolták fel a demokráciát, s lettek diktátorokká vagy zsarnokok szolgáivá. Nem soroljuk viszont ide azokat a naiv és hiszékeny párttagokat, akik a hivatalos propaganda hatása alatt állva elhitték, hogy az áldozatok valójában bűnösök, de azok gyöttrésében vagy épp megölésében nem vettek részt. A lista így is bőséges. Sztálin és Mao Ce-tung, Visinszkij és Kim Ir Szen, Pol Pot és Ceausescu, Honecker és Gottwald, Jagoda, Jezsov és Berija stb. Hazánkban Rákosi, Gerő, Farkas, Péter Gábor. És persze Sztálin mellett helyi „kis Sztálinok”, Rákosi mellett a „kis Ráko-

sik” is ide tartoznak, akik nélkül a politikai terror gépezete nem működött volna.

f) A bürokrata: hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy a politika csúcsaira csak kivételes tehetségű emberek kerülhetnek, demokráciában és diktatúrában egyaránt. Nos, a politikusok zöme valóban átlagon felüli képességű, de korántsem mindenki. Félművelt, átlagos intelligenciájú, dönteni nehezen tudó emberekből is lehet politikus, akár diktátor is, ha rendelkeznek némi ravaszsággal, szorgalommal, gátlástalansággal és hatalmas becsvágygal. A szürke, bürokrata politikus világtörténelmi alakjának tekinthető Brezsnyev. De alighanem e csoportba sorolható Zsivkov, Honecker, vagy a prágai tavaszt eláruló cseh Kolder.

g) A reformer: Mint a pártok bemutatásánál jelezni próbáltuk, senki sem születik reformernek. Reformerré sztálinisták, idealisták, karrieristák lesznek, ha felismerik, hogy a létező szocializmus rendszere lényeges változtatásra, reformra szorul, ugyanakkor hisznek abban, hogy ez a reform nem csak szükséges, de lehetséges is. Talán a szocialista világrendszer legelső reformere volt Nagy Imre, munkatársaival, Losonczy Gézával, Donáth Ferencsel és másokkal együtt (hacsak nem soroljuk ebbe a típusba azokat, akik a kommunista „östörténet” hajnalán, a hadikommunizmus csődje nyomán felismerték a NEP szükségességét, mint Lenin és Buharin). A reformerek nem felszámolni, hanem megjavítani akarták a szocializmust: ennek a mentalitásnak tipikus megtestesítői magyar és cseh 68-asok: Nyers Rezső, Fock Jenő és Fehér Lajos, vagy Ota Šik, Šimon, Šilhan. És persze reformer volt Dubcek, Mlynar, a hatvanas évek közepétől Kádár János. A reformer és a héja határmezsgyéjén Hruscsov, Koszigin. Az utolsó reformerek, akik nem felszámolni, hanem korszerűsíteni és megmenteni akarták a rendszert: Gorbacsov, Jakovlev, Sevardnadze. Nem csupán országos pártvezető lehetett reformer: a maga munkahelyén egy kórházigazgató, gyári művezető, középiskolai tanár vagy irodista is reformer lehetett, akár mint az országos reformok helyi bázisa, akár mint helyi jelentőségű reformok kezdeményezője. Nem csak sztálinistából lehet reformer – reformer is visszavedlik olykor sztálinistává, ha érdekei vagy személyiség-fejlődése ebbe az irányba viszik. Erre példa a cseh Strougal vagy a lengyel Gomulka.

h) Az eretnek: eredendően kommunista, sőt sztálinista volt. Később reformerré vált. De felismerte, hogy a szocializmus nem reformálható. Kilépett a pártból vagy kizárták onnan. Bizonyos kommunista nosztalgiáit megőrizve lett a demokratikus, pluralista kapitalizmus híve, igaz, rendszerint továbbra is baloldaliként, vagy egyszerre kritikusa a nyugati kapitalizmusnak és a szovjet szocializmusnak. Akadtak, akik már ak-

kor eretnekké váltak, amikor a rendszer rendíthetetlennek látszott, s az eretnekké válás egzisztenciális kockázattal járt. Erre példa a jugoszláv Gyilas, a cseh Kriegel, Vaculík, Mlynar és Šilhan, a magyar Donáth Ferenc, Haraszi Miklós, vagy Kopácsy Sándor. Mások a szocializmus összeomlásakor, a rendszerváltás idején vezették át országukat a kapitalizmusba és a demokráciába. E folyamat világtörténelmi alakja Jelcin. És néhány közismert magyar politikai szereplő: Németh Miklós, Horn Gyula, Pozsgai Imre, Nyers Rezső, Lengyel László, Bihari Mihály. S persze ismeretlen magyar és nem magyar, volt kommunista kisemberek százezrei, milliói.

i) A kiválasztott: a kommunista politikusok közül néhány küldetésudattal, a messiás hitével vetette magát a politikába, abban a meggyőződésben, hogy ő és csak ő alkalmas országa vezetésére, felemelésére vagy megmentésére. Lenin, Sztálin, Castro mellett a cseh Husak, a magyar Nagy Imre, esetleg Kun Béla és a lengyel Jaruzelski is ide tartozott.

Talán, a fenti szöveg böngészgetése közben, a kedves olvasó úgy érezte: de hiszen ilyesfajta politikai személyiség-típusok más történelmi korszakokban is voltak, s a kommunista pártokkal egyidejűleg, más kortárs pártokban is léteztek, léteznek. Valóban. Idealisták és karrieristák, szörnnyetegek és eretnekek stb. más politikai pártokban, mozgalmakban is voltak-vannak, legfeljebb más megoszlásban és eltérő vonásokkal. Igaz. De mi most a kommunista típusokról szoltunk.

# **Nagy Imre és Alexander Dubcek**

Ebben a dolgozatban nem a magyarországi 1956-os forradalom és a csehszlovákiai 1968-as „prágai tavasz” eseménytörténetének elbeszélése, és nem a két eseménysor részletes összehasonlítása a feladatunk, és még csak nem is két életrajz felvázolására szegődtünk. Amire vállalkozunk: összehasonlító elemzés; két politikai pálya, mindenképp pedig két politikai karakter és két személyiség összehasonlítása. Ennyit – és ne többet – várjon tőlünk a kedves olvasó. Valamelyes történeti háttér felvázolása persze kikerülhetetlen; néhány esetben pedig, a politikai jellemrajzokat csupán mintegy ürügyként használva, egy-két megfigyelésünket, ötletünket is megosztjuk az olvasóval.

### 1.

A szovjet vagy sztálini típusú szocializmus történetén négy nagy (Heller és Fehér fogalmát használva) *emancipációs* forradalmi hullám vonult végig. 1953-ban lázadás volt Plzenben, sztrájkoltak hét lengyel városban, munkabeszüntetésekre került sor hazánkban Csepelen, Diósgyőrön és Ózdon; ezen zendülési hullám csúcspontja a kelet-berlini munkásfelkelés. 1956-ban a lengyelországi Poznań munkásfelkelése és egy grúziai népi megmozdulás mellett a vitathatatlan csúcspont a magyar forradalom és szabadságharc. Az események utórezgései a romániai magyar és román értelmiség és diákság körében is kimutathatók. 1968-ban a nyugati diáklázadások és a franciaországi és olaszországi sztrájkhullám Európa keleti felében magyar reformokkal, lengyel válságjelenségekkel esett egybe, csúcspontja pedig a *prágai tavasz*. Végül 1988-1991 között bekövetkezett a rendszerváltás, országonként eltérő megoldásokkal és radikalizmussal: a lengyel és magyar „tárgyalós forradalom” (valójában inkább rendszer-átalakító és alkotmányozó reform) képezi az egyik pólust, a romániai véres forradalom lenne a másik pólus, és e két szélső eset között helyezhetjük el a csehszlovák, keletnémet stb. „bársonyos forradalmakat”. (Voltak természetesen egyéb szovjet- ill. rendszerellenes események is, pl. Lengyelországban 1970-ben, 1976-ban és 1980-81-ben, ezek azonban nem álltak össze több országra kiterjedő forradalmi hullámmá.)

A magyarországi 1956 és a csehszlovákiai 1968 rendelkezik közös vonásokkal. Mindkét eseménysort átfogó társadalmi-gazdasági válság előzi meg, mindkettőben meghatározó szerepet játszanak a kiábrándult és fellázadt kommunisták, akiket később reformkommunistáknak neveznek. Akik felismerik: pártjuk bűnökét követett el saját nemzete és saját kommunista eszméi ellen. Így mindkét eseménysor „az önkritika grandiózus megnyilvánulásaként” (Fehér-Heller) indul, ámde olyan népi mozgalommá válik, amellyel elindítói maguk sem számoltak. Végül:

mindkét történes sorsát meghatározza a külpolitikai helyzet, a Szovjetuniótól való függés, a Nyugat passzivitása, a „kétpólusú világrend” logikája, beleértve egy harmadik világháborútól való félelmet és ezért mindenek fölötti (így erkölcsi elvek és napi politikai érdekek feletti) békevágyat is.

De jelentősek a különbségek is. 1956 radikális és dinamikus forradalom, szabadságharc, harmadikutas népfelkelés. Ezzel szemben 1968 a párton belül és a párt által végrehajtott (sokszor inkább csak megkezdett) reformok sora. Hazánkban a kommunista párt órák alatt összeomlott – Csehszlovákiában az események élére állt. Nálunk a forradalmat nem előzte meg „reformkor” (ellentétben akár saját 1848-as történetünkkel) Csehszlovákiában viszont a megelőző 4 év óvatos reformjai folytatódtak, néhány ponton radikálisabb formát öltve. 1956 azt üzenté a világnak, hogy a Szovjetunió Sztálin halála után sem tűri a szovjet modelttől eltérő szocializmus kialakítását és a politikai függetlenedést. 1968 azt üzenté, hogy a magyar 56-hoz képest szerényebb és mérsékeltébb, és igen óvatosan bevezetett változások is meghaladják Moszkva tűrőképességét. Igaz, amennyivel radikálisabb volt 56, mint 68, annyiaval volt toleránsabb Hruscsov, mint Brezsnyev: a célok és lehetőségek közötti „relatív távolság” maradt nagyjából változatlan.

## 2.

Gondolt már arra, kedves olvasó, milyen fontos a történelemben az események időbeli léptéke, a rendelkezésre álló időtartam hossza? 1956. október 23. és november 4. között szűk 12 nap telt el. Gondoljuk végig egy pillanatra, mi történt volna, ha a Rákóczi-szabadságharcot 12 nap után leverik? Nem lett volna magyar pénzverés, sem a magyar történelem első újságja, Rákóczi persze nem lett volna „vezérlő fejedelem” és nem lett volna trónfosztás sem. Mi történt volna, ha az 1848-as forradalmat 12 nap után leverik? Bizony, nem lett volna sem jobbagyfelszabadítás, sem felelős magyar kormány, sem népképviselői országgyűlés, sem törvény a sajtószabadságról. Mi lett volna, ha az 1917-es nagy októberi forradalmat 12 nap után leverik? Még államosítás és nők egyenjogúsága sem lett volna, sem pedig kilépés a világháborúból és különbéke, sem a cári család legvilkolása, sem az alkotmányozó gyűlés szétkergetése, sem polgárháború, sem intervenció. A fenti példák jól mutatják, milyen hihetetlenül kevés időt adott a történelem (azahogy az SZKP elnöksége és a Vörös Hadsereg) a magyar forradalomnak, és hogy mennyi minden, mennyire hihetetlenül sok esemény, változás történt ezen a 12 napon: alighanem a világtörténelem egyik legintenzívebb másfél hete volt. *És ezért mennyi mindenben kényszerül találgatásra a történész,*

*mekkora a lehetősége az idealizálásra vagy a bemocskolásra a politikusnak.*

A prágai tavasz hét és fél hónapja ehhez képest hosszú idő. De vessük ezt egybe a történelem néhány reformjával! II. József tíz évet, az 1848 előtti reformkor 18 esztendőit, az orosz Nagy Péter évtizedeket kapott a történelemtől. Anglia története pedig 1689-től napjainkig egyetlen óriási reformkor.

Sem a magyar 1956, sem a csehszlovák 1968 nem tudta kidolgozni, megalkotni a maga igazi karakterét, történelmi portréját.

## 3.

Nagy és Dubcek egyaránt „alulról jött”, géplakatosként végzett. Mindketten nagyon fiatalon csatlakoztak a radikális baloldalhoz, hogy aztán egy életen át kitartsanak mellette. Nagy 1920-tól kommunista, de – működő magyar párt híján – megjárta a szociáldemokráciát is, majd (immár a kommunista párt tudtával) belépett annak fedőszervezetébe, az 1925-től pár évig működő MSZMP-be. (Ez a markánsan baloldali szocialista párt nem azonos az 1956-1989 között működő kommunista MSZMP-vel.) Dubcek pályája egyenesvonalúbb, kizárásáig a kommunista mozgalom keretei között maradt. Nagy Imre kommunistaként – bár a Szovjetunióból kiábrándult, keserű eretnekként – halt meg. Dubcek viszont (legkésőbb) a halála előtti években a szociáldemokrácia felé fordult. Mindketten hosszabb ideig éltek a Szovjetunióban. Nagy kétéves bécsi emigráció után, 1930-tól 1944-es hazatéréséig Moszkvában élt. Dubcek édesapja 1925-ben kivándorolt a Szovjetunióba, így a szlovák politikus ott töltötte gyermekkorát. Mindketten kiválóan beszéltek oroszul. Nagy nem rendelkezett felsőfokú végzettséggel, még érettségije sem volt. De óriási önműveléssel tudós politikussá, szakemberré, több nyelven publikáló kutatóvá vált. Az ilyesfajta, autodidakta politikust ma már elképzelni sem tudnánk: ma a politikai pálya előfeltételének tekintjük az egyetemi diplomát. A XX. század közepén azonban mindez még nem volt ritkaság: Veres Péter, Aczél György, vagy akár Kádár (persze a műveltség más-más szintjén) szintűgy autodidakták voltak. Dubcek mindvégig megmaradt pártfunkcionáriusnak, noha Moszkvában pártfőiskolát végzett: szellemi horizontja nem érte el az intellektuálisabb Nagynak tágasságát. A csehszlovák politikus karrierje is egyenesvonalúbb. Nagy Imrét pályája során kétszer is kizárták a pártból, húsz hónapig miniszterelnök, aztán minden funkciójától megfosztott nyugdíjas teoretikus – mielőtt élete és pályája legfontosabb eseményét, 1956-ot elné. Dubcek viszont fokozatosan emelkedik fel, megtakaríthatja a Nagy-féle, szó szerint csúcs és életveszély között mozgó cikkcakkokat: 1963-tól szlovák pártfőtítkár és a CSKP PB tagja. Míg a *prá-*

gai tavasz előzménye több évi csehszlovák reform-tapogatózás, meg persze a magyar forradalom, megtorlás és konszolidáció tapasztalata, addig a magyar forradalom miniszterelnökének nincs történelmi előzménye, legfeljebb (1953-1955-ös) önmaga.

Nagy sztálinistából reformer kommunistává, majd demokratává, végül a magyar nemzet és az egyetemes demokratikus baloldal vértanújává lett. Dubcek is sztálinistaként kezdte, ő is reformkommunistává vált, aztán a prágai tavasz opportunistájává roskadt, majd – politikusi szerepkörétől megfosztva, és országa, sőt városa határai közé zárva, de életben és szabadon – emlékiratait írogató ex-politikussá lehetett, hogy aztán szociáldemokrataként végezzé.

#### 4.

Milyen volt Nagy Imre személyisége? Megjelenésében 1944-es hazatérésétől „egy öreg paraszt és egy köztisztelőben álló tanár vonásai keveredtek” (Rainer M. János) s ez a küllem vonzónak bizonyult. Kopácsi Sándor „bizalomgerjesztő, apai figurának” jellemezte; Nagy Ferenc ex-miniszterelnök szerint (1948-ban) „a kommunista miniszterek közül talán leginkább mondható magyar embernek”. Ahogy Kovács Imre ír a parasztpárti politikus látja: „... amint hazaérkezett, egyszerre otthon érezte magát, ő tényleg szerette a népet, paraszti eredetét nem tagadta meg.” Bibó István véleménye: „Nagyon megnyerő ember volt, de nem expeditív” míg Szabó Zoltán íróé: „lassú mozdulatú, csendes beszédű” akit nem fűt az előtérbe kerülés vágya, akinek „személyiségében volt valami megnyugtató”. Életrajzírója, Méray Tibor „erkölcsi megalapozottságú embernek” látja, akiből hiányzik mindenféle cinizmus; „ha volt valaha humanista kommunista, az Nagy Imre volt”; de ugyancsak Méray megemlíti Nagy hiúságát, már-már beteges félelmét attól, nehogy a „pártszerűség” ellen vétsen; a pártfunkcionárius árnyéka végigkísérte életét, bár azon néhány kulcsfontosságú pillanatban felül tudott emelkedni. Nagy inkább „a nyugodt, hosszú lélegzetű periódusok”, az építkezés, a fontolva haladás embere, és „nem a forradalmi viharoké”. (Egyébként érdekes, hogy miközben kevés nép van Európában, amelyek annyi forradalmat, felkelést és szabadságharcot vívott volna történelme során, mint a magyar, valójában kevés az igazi magyar forradalmár. Kossuth és Batthyány 1848-ban éppúgy nem volt valódi forradalmár, mint 1918-ban Károlyi és Jászi, 1919-ben Garbai Sándor és Stromfeld Aurél, vagy 1956-ban Nagy Imre. A Robespierre- vagy Lenin-alkatú, izig-izig forradalmár típusa nem jellemző igazán a magyar történelemre.) De vissza Nagy személyiségéhez! Lukács György 1982-ben nyilatkozta egy interjúban: „Becsültem, mint tisztességes és okos embert, ellenben nem tartottam tényleges politikusnak.” Vásárhelyi Miklós szerint

Nagy műveltsége kizárólag marxista volt, „nem naiv, akadémikus típus” és „számára a megkötött megállapodás, az adott szó visszavonhatatlan” – ennyiben valóban hiszékeny. Az emigráns Kéthly Anna, a neves centrista szociáldemokrata nyilatkozata: „Nagy Imre személyét nagyra becsültem, szándékait tiszteltem, bíztam abban, hogy ő alkalmas lenne a zuhanást megállítani.” Általában a róla író történészek megemlítik, hiányzott belőle a hatalomvágy; egyszerre lojális és kritikus, aki újra és újra kész szembeszállni Rákosi klikkjével a párton belüli viták során, de aki a meghozott határozatokat fegyelmезetten végrehajtja. Elvtársa, fiatalabb kortársa és túlélője, Hegedűs András ex-miniszterelnök érdekes jellemzése: *Nagy történelmi szerepekbe élte bele magát*: előbb Kossuth, a reformer, aztán Batthyány, az áldozat. Patetikus hajlamát, személyes elhivatottságát életrajzírója, Rainer M. is említi. Nagy Imre Moszkvában barátai közé sorolta Münnich Ferencet és Szántó Zoltánt. Az ötvenes években Donáth Ferencre, Losonczy Gézára támaszkodott. Legközelebb vejehez, Jánosi Ferenchez állt. Baráti viszonyban volt Fehér Lajossal (ő a „magyar modell” megteremtő reformok irányítója a hatvanas évek közepén a mezőgazdaságban). Köréhez tartozott Újhelyi Szilárd és Vásárhelyi Miklós. Hatvanadik születésnapján az akkor ellenségnek számító, a pártból is kizárt politikust meglátogatta Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Veres Péter, Déry Tibor, Benjámin László, Ferenczy Béni, Kosáry Domokos, Fehér Lajos. Nem rossz névsor! Kádár Nagy Imre rehabilitáció- és amnesztia-politikájának köszönhető börtönből való szabadulását. Közöttük amolyan se barát, se ellenség viszony volt a forradalomig.

#### 5.

Egykori elvtársa és munkatársa, Vaculik így ír Dubcekről: „Azt hiszem, Dubcek sem nagy politikus, sem igazi vezéregyéniség nem volt. De jellemes, becsületes ember igen. Mint sokan mások, eszmei okokból lépett be a pártba, de mivel volt lelkiismerete, meghallotta, és ha kellett, elfogadta a közvélemény szavát. Azonban nem tudott a folyamat élére állni.” Kádár 1968. áprilisában „politikailag megbízható és érett vezetőnek” nevezte, ám két és fél hónappal később ugyanő azt mondta: „ravasz szlovák paraszt, aki orránál fogva akarja vezetni az SZKP-t!” 1967-ben még Brezsnyev is mint „nagyon rendes embert” jellemezte, később centristának tartotta, aki jobb felé köt szövetséget. Párttársa, a prágai tavaszt emlékiratában később a világ elé táró Zdenek Mlynar hallgatag, nem szisztematikus gondolkodású embernek jellemzi, aki annak köszönhető rendkívüli népszerűségét, hogy hitt saját eszméiben és ez látszott rajta: hiteles ember volt. A meggyőzést fontosabbnak tartotta, parancsolni igazán nem szeretett és nem is tudott. Hangsúlyozottan nem



autoriter személyiség, aki meg tud hallgatni másokat. Közszerelései előtt olykor bizonytalan, lámpalázás. Kun Miklós magyar történész nyílt, őszinte, elérzékenyülésre hajlamos embernek jellemzi. (Egy érdekes mozzanat: amikor 1968 augusztusában elrabolták a szovjetek a *prágai tavasz* vezetőit, Dubcek és Cernik percekig kézen fogva ültek a repülőgépen.) Egykori barátja, későbbi politikai ellenfele és árulója, Bilak szerint *gyenge politikus, de becsületes ember, az ország legnépszerűbb embere, aki ugyanakkor rendkívül hiú. „Dubcek, az apostol”* – nyilatkozta gúnyosan Bilak. Majorov szovjet tábornok szerint „nem valami kemény legény” és „gyenge ember”, ám „okos kommunista és kéréllhetetlen erkölcsiségű”. Seleszt, a Brezsnyevtől balra álló szovjet-ukrán politikus (az intervenció egyik kezdeményezője) a „politikai egzotikum” iránt vonzódóként jellemzi. E szokatlan és rejtélyes minősítést talán úgy dekódolhatjuk, hogy egy szilárdan szocialista és kommunista, ám ugyanakkor legalább a szólás- és sajtószabadság kérdésében, valamint tárgyalásra hajló stílusában *nyugati értelemben is demokrata* politikusról van szó: és ez a kettősség így együtt egy szélsőbalos *homo sovjeticus* számára egyszerűen felfoghatatlan. Seleszt nacionalistának is nevezte. Ebből annyi igaz, hogy Dubcek tényleg nem tekintette sem helyesnek, sem természetesen azt, hogy országa belügyeibe a szovjet szövetségesek a legapróbb részletkérdésekig beleszóljanak. Eva Irmanova, cseh történész rendszerváltás utáni nyilatkozatában naivnak nevezi, és ideológiai vaksággal vádolja a szovjetekben, a velük való kiegyezésben az utolsó pillanatig bízó politikust.

## 6.

Nagy Imre és Dubcek jellemrajzának egyik kulcspontja épp a naivitás kérdése. Szinte valamennyi kortárs vagy történész, barát vagy ellenség, ha róluk nyilatkozik, szükségesnek tartja megemlíteni, hogy naivnak tartja, vagy éppen semmiképp sem tekinti naivnak őket. Vajon mi lehet ennek a magyarázata?

Talán arról van szó, hogy mint személyiség, mint jellem, sem Nagy, sem Dubcek nem naiv a szó szoros és hétköznapi értelmében. De valamelyest naivak, mint politikusok. Mindketten személyes tapasztalatuk alapján, jól ismerik a szovjet politikát. Mégis, nagyon bíznak a velük való megegyezésben. Ugyanis tudják saját magukról, hogy elkötelezett, őszinte kommunisták, sőt, *tulajdonképp ők az „igazi” marxisták, az „igazi” kommunisták*: az nem lehet, az egyszerűen nem lehet, hogy a Szovjetunió ezt előbb-utóbb ne méltányolja. Ennyiben és csak ennyiben naivak: foglyai annak a kommunista hitnek, hogy a Szovjetunióra nem úgy kell tekinteni, mint bármelyik más nagyhatalomra. (Aztán persze mindketten „megjönnek” ebből a hitből – személyük és országuk szá-

mára is későn.) De a naivitás kettejükön túl is érdekes: kulcsfontosságú annak megértéséhez, hogyan csatlakozhattak minden gyanún felül becsületes és vitathatatlanul értelmes emberek a kommunista mozgalomhoz.

Jellemző: Nagynak 1956. október 30-án az a benyomása, hogy a Budapesten járt szovjet PB-tag Mikojan meggyőzte, s az személy szerint is szimpatikusnak tartja őt. Dubcek az utolsó pillanatig képtelen megérteni, hogy épp ő az, akit Moszkva végérvényesen leírt. Majdnem cinikus dolog megállapítani a szomorú tény: napokon belül rájöttek.

## 7.

Nagy miniszterelnök volt, Dubcek pártfőtitkár. Vajon milyen a két tisztség egymáshoz való viszonya? Az alkotmányos demokráciák pontosan körülhatárolják az egyes politikai funkciók tartalmát. Az Egyesült Államok elnöke egyszerre államfő és kormányfő. A francia köztársasági elnök alkotmányos hatalma jóval nagyobb, mint a miniszterelnöké, viszont a német kancellár hatalma sokkal jelentősebb, mint az ország köztársasági elnökéé. A szovjet típusú szocialista országokban ez az ellíll. körülhatárolás ilyen pontossággal nem ment végbe. Lenin az októberi forradalom után miniszterelnök (a Népbiztosok Tanácsának elnöke) lett, és nem pártfőtitkár: Lenin idején még nem volt pártállam. A pártfőtitkári tisztséget nem becsülte sokra a régi bolsevik gárda, ezért is bízta a kevésbé tehetségesnek gondolt Sztálinra. Ő azonban félelmetes szervezőnek bizonyult, s Lenin halála után pártfőtitkárként lett az ország első emberévé. Ennyiben *akár egy történelmi véletlennek is tekinthetjük a pártfőtitkár döntő szerepét*. Brezsnyev, Andropov, Csernyenkó és Gorbacsov (még a saját pártapparátusával szakadatlanul viaskodó Gorbacsov is!) a párt élén állva irányította országát. A dolog mégsem olyan egyszerű, mint előszörre hinnénk. Hruscsov fontosnak tartotta megszerzeni a miniszterelnöki tisztelet is a pártfőtitkári szék mellé. Rákosi 1952-ben egyszerre volt pártfőtitkár és miniszterelnök. Hegedűs emlékirata szerint, amikor 1953-ban szovjet nyomásra felmerült „a két tisztség szétválasztása”, – valójában a szélsőséges hatalom-koncentráció méréséklése – komolyan latolgatta a diktátor és csapata, melyik funkciót tartsa meg. (Végül is a szovjet ukáz döntött.) 1956-ban a nép egyszerűen nem foglalkozott alkotmányos finomságokkal, Nagy Imrét az ország élére kívánta, nem számígtatva, melyik tisztség a jelentősebb. Az MDP PB 24-én hajnalban így tette miniszterelnökké ismét Nagy Imrét, s ezt a Szovjetunióból érkező Mikojan és Szuszlov jóváhagyta. A két funkció egy kézbe fogása fel sem merült; így Gerő bukásakor Kádár lett a pártfőtitkár október 25-én. A szovjet beavatkozásig egyértelműen a miniszterelnök az „erős ember”, persze csak a szétesett párt újdonsült főtitká-

rához képest – mert máskülönben sem a pesti utca, sem a szovjet politika nem tette lehetővé, hogy valóban erős legyen. Kádár november 4. után egy ideig szükségesnek érezte a két funkció egy kézbe fogását. Így hazánkban – akárcsak a Szovjetunióban – a hatvanas évek közepétől szilárdult meg újból az erős párttitkár – gyenge, végrehajtó miniszterelnök szisztéma (helyreállítva a sztálini-rákosi idők modelljét) hogy fennmaradjon egészen a rendszerváltásig.

Csehszlovákiában a prágai tavasz idején vitathatatlanul Dubcek főtítkáráé a vezető szerep; ő talál majd egy, nézeteivel és reformjaival azonosuló miniszterelnököt Cernik személyében. Más kérdés, hogy (Mlynar szerint) a kormány egységesebb, szakszerűbb, koncepciózusabb volt, mint a pártvezetés. A „klasszikus” hatalommegoszlást majd csak Gustav Husak állítja helyre.

## 8.

Mint már említettük, a két politikus közötti különbségek egyike épp az, hogy Nagy elméleti ember, kutató is volt, míg a csehszlovák pártfőtítkár csupán pártfunkcionárius. De mennyire volt „tudós” Nagy? Az 1930-as években a moszkvai Nemzetközi Agrárintézetben dolgozott. Nem volt azonban a szó mai értelmében agrárkutató, mint teszem azt, ma a gödöllői egyetem bármely professzora: inkább az emigráns kommunista párt agrárprogramjának elméleti megalapozója és kidolgozója, afféle tudós alkatú agrárpolitikus. Mégsem szabad tevékenységét lebecsülnünk. Hatalmas munkát végzett, áttekintve az egész magyar agrárstatisztikát. A politikai szerepkörből ideiglenesen kikerülve (habár ez akkor akár véglegesnek is tűnhetett) 1951-53-ban is ezt folytatta, de már az egyetemi oktatás keretei között. Előadásaira lelkiismeretesen felkészülő, alapos oktatónak és jó előadónak, diákjai körében népszerű tanárnak bizonyult. Induktív gondolkodású ember volt, aki – Zádor István szavaival – szinte mágikusan hitt az eszmében, az ideológiában, habár szuverén gondolkodóként újra és újra feszegette annak határait. Koncepciója egy „amerikai utas” agrárpolitika volt, amelyben a szocialista átszervezés csak egy-két évtized múlva következhet be, messzemenően figyelembe véve a gazdasági racionalitás szempontjait és a parasztság gondolkodásmódját, érdekeit. Nagy stílusa nehézkes, a kor szokása szerint tömegesen alkalmaz idézeteket Marxtól és Lenintől, 1953-ig Sztálintól is. A „citatológia” a mai olvasó számára szinte agyonnyomja Nagy szövegeit. Igaz, ez gyakorta önvédelmét szolgálta, hiszen a rendszer az *eretneket nagyobb ellenségnek látta, mint a pogányt*: az eretnek szerepét nem lehetett nyíltan vállalni. 1947-ben Kossuth Duna-menti konföderációs terveire hivatkozva kezdeményezte egy Duna-völgyi agrártudományos intézet felállítását. Az 1950-es években fokozatosan túllépett a me-

zőgazdasági kutatás keretein, és egyre inkább átfogó marxista politikai gondolkodóvá – ma azt mondanánk, politológussá – vált. Bel- és külpolitikai kérdések sorában bizonyult a maga korában, a kommunista politikai gondolkodás keretei között úttörő elemzőnek. Sztálinizmus-kritikája, a Rákosi-Gerő vezetés hibáinak bíráló elemzése, a snagovi fogságban elvégzett 1956-elemzés sok ponton ma is helytálló. Nagy Imre *tudományos és politika-elméleti életműve természetesen nem időtálló*, hiszen megszűntek azok a politikai keretek, véget ért az a történelmi helyzet, amelyben születtek, és amelyre vonatkoztak.

## 9.

1935-ben a Moszkvában élő Nagy Imre felesége hazautazott néhány hétre Magyarországra, gyógykezelésre. Nagy azonban ehhez nem kért engedélyt sem a KMP-től, sem a KOMINTERN-től. Ezért Kun Béla feljelentette Nagy Imrét a szovjet hatóságoknál. Kizárták a pártból, és csak évek múlva vették vissza. Talán épp ez volt a szerencséje. Rövidesen Kun Bélát és egész környezetét elnyelte a koncepciók perek áradata. Nagy talán azért élhette túl a nagy pereket, mert szemben állt Kunnal. Ez az eset mutatja, nem csupán az emigráció füledt intrikus légkörét és kiszolgáltatottságát a befogadó országtól (ez idáig minden emigráció közös sorsa, nem csak a kommunistáké) de azt is, mennyire aszimmetrikus volt a viszony az SZKP és a szövetséges szatellit kispártok között.

Mlynar szerint Csehszlovákiában a prágai tavasz előtt és után egy megyei párttitkár kinevezéséhez is Moszkva beleegyezésére volt szükség. És ezt el is kell hinnünk a cseh ex-politikusnak, hiszen tudjuk, hogy 1953. amikor pl. júniusában Moszkvába rendelték a magyar pártdelegációt, azt is előírták, milyen legyen az összetétele, ki legyen és ki ne legyen tagja; itt Rákosi olyan letolásban részesült, mint szigorú tanártól egy taknyos gyerek, azért a politikáért, amelyet egyébként szovjet példákat utánozva és szovjet tanácsadók közreműködésével folytatott. Másfél évvel később Nagy Imre részesült ugyanitt ugyanilyen leszidásban azért, mert a moszkvai útmutatásokat (is) követve korrigálta a Rákosi-csoport korábbi politikáját. És tudjuk azt is, hogy Brioni szigetén Hruscov és Tito egyezkedett hosszasan arról, hogy ki irányítsa majd Magyarországot a népfelkelés leverése után: Kádár vagy Münnich? „Minden arra vall, hogy Hruscovék már összeállították az új kormányt.” (sic!) és „Hruscov szavai nyomán az a benyomásom, hogy az új magyar kormány [a Kádár-féle Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány – U. I.] nyilatkozatát már előre megszerkesztették Moszkvában” - írta naplójába a tárgyalásokon részt vevő jugoszláv diplomata, Micsunovics. Ezek a példák arról szólnak, milyen önállósága lehetett egy kis kelet-közép-európai szocialista országnak a táborban.

Mert milyen is a szovjet külpolitika? Nem hinném, hogy lényegesen nagyobb vagy kisebb mértékben felelős a hidegháborúért és a fegyverkezési versenyért, mint az amerikai. Katonailag lerohan néhány országot – talán valamivel kevesebbet, mint az USA. A KGB előkészít néhány államcsínyet, meggyilkol jó pár politikust, felfegyverez és támogat gerilla-mozgalmakat – talán valamivel többször, mint az Egyesült Államok. Mindkét szuperhatalom hajlamos az ideológiai alapú politizálásra és a jó-rossz típusú világképre: ebben hasonlítanak egymáshoz, és eléggé lényegesen különböznek a józanabb, gyakorlatiasabb és békevágyóbb Nyugat-Európától. Amiben a leglényegesebb különbség volt szovjetek és amerikaiak között, az a saját szövetségeseikhez való viszony. Bárha az Egyesült Államok is megleckéztette olykor szövetségeseit (mint Angliát és Franciaországot a szuezi válság idején) és megfenyegette némelyik partnerét (mint Olaszországot arra az esetre, ha kommunista kormánya alakulna) mégis, az amerikai politika még mindig összehasonlíthatatlanul megengedőbb, partneribb, szimmetrikusabb viszonyt ápol szövetségeseivel, mint a Szovjetunió. A zsebkendőnyi Luxemburg vagy a Debrecenyi népességű Izland (egyébként nem korlátlan) szuverenitásának mértékéről csak álmodozhatott egy magyar miniszterelnök vagy egy csehszlovák pártfőtitkár.

A Szovjetunió sajátos gyarmatosító volt. Nem rabolta és fosztotta ki úgy gyarmatait, mint a spanyolok Perut, nem törte kényszerű és kiszolgáltatott centrum-periféria viszonyba őket, mint Anglia vagy Franciaország Nigériát és Indokínát, nem alkalmazta a piaci és piacon kívüli kizsákmányolás kombinációját, mint a britek a sómonopóliummal Indiában. A szovjetek gazdasági értelemben nem voltak kizsákmányolók – sőt pl. Kuba vagy Etiópia megtartására vagyonokat költöttek. *A Szovjetunió ideológiai és presztizs alapú, partnereinek belügyeibe a legapróbb részletekig beavatkozó, így a maga nemében egyedülálló gyarmatosító.*

## 10.

Miért döntött úgy a Szovjetunió, hogy leveri a magyar forradalmat? Miben reménykedett Nagy Imre és kormánya a Szovjetunióval szemben? Heller és Fehér könyvükben „társadalmi alvajárásról” beszélnek a magyar 1956 és a csehszlovák 1968 kapcsán – nyilván nem alaptalanul. De vajon Nagy Imre is „alvajáró” volt? Az olvasó, olykor a történész is, rendkívül hajlamos a végeredmény felől közelíteni. Mi már tudjuk, hogy a világ legerősebb szárazföldi hadserege „hősiesen” leverte a kézfegyverekkel harcoló néhány száz vagy ezer budapesti fiatal munkást. De volt-e más esély, reális remény?

Vegyük sorra azokat a szempontokat, amelyeket Nagy is ismerhetett! A) a szovjet csapatokat 1955-ben kivonták Ausztriából, elismerve az or-

szág örökös semlegességét B) a hruscsovi Szovjetunió kibékült Jugoszláviával, tudomásul véve annak „különutas” szocializmusát és katonai semlegességét. C) a Szovjetunió szimpatizált a bandungi folyamattal, amely a belügyekbe való be nem avatkozás és tömbön kívülség elveit is meghirdette. Ha Jugoszlávia és Kína csatlakozhatott az el nem kötelezett mozgalomhoz, miért ne lehetne Magyarország is „bandungi” ország? D) a poznańi felkelés nyomán Lengyelországban Gomulka lett a pártfőtitkár, s ezt Moszkva tudomásul vette E) a Szovjetunió kifejlesztette interkontinentális rakétáit, ezzel elérte a katonai egyensúlyt – nem kell már félnie a Nyugattól. Talán Jalta feladható, amint ezt Berija tervezte is. F) az ENSZ BT október 29-én napirendre tűzte a „magyar kérdést”. G) a szovjet kormány október 30-án nyilatkozatot tett a Pravdában, elismerve a szocialista országok saját fejlődési útját és a belügyekbe való be nem avatkozás elvét, ugyanakkor némi önkritikát gyakorolva. H) Mikojan és Szuszlov október 30-i budapesti látogatása és Nagyval folytatott találkozója után remélni lehetett, hogy a birodalom „kiengedi a kezéből Magyarországot”. Mindehhez tegyük hozzá azt, amit a magyar kormány nem tudott, csak remélt, de higgyük el a Fehér-Heller szerzőpárosnak, hogy igaz: *volt egy pillanat, amikor a szovjet és kínai vezetés valóban latolgatta a békülékeny politika lehetőségét a magyar forradalommal szemben.* Tényleg naiv idealista, irreális politikus Nagy Imre?

De akkor miért döntött a Szovjetunió az intervenció mellett? A kérdésre azt szokták válaszolni: azért, mert a magyar kormány bejelentette kilépését a Varsói Szerződésből és semlegességét (egyébként Kádár és Münnich egyetértésével!) Ez az állítás már a fentiek jegyében sem tartható. Tegyük ehhez hozzá az időrend fontosságát: a szovjet pártelnökség vitáiról készült jegyzőkönyvek szerint október 31-én döntöttek Moszkvában a magyar forradalom leveréséről, a magyar kormány viszont november 1-én hozta meg fent említett döntéseit – állítja Borhi László történész. Ugyanezt erősítik meg Mark Kramer amerikai történész kutatásai is. Akkor miről van szó? 1) Hruscsov belpolitikai okokból, saját sztálinista „héjaitól” tartva, saját hatalmát féltve akart erőt felmutatni (az 1964-es „kis októberi forradalom” – Kun Miklós kifejezése – alapján nem is alaptalanul félt). 2) minden szocialista ország a beavatkozás mellett emelt szót; még a Nagyhoz politikailag leginkább közel álló Tito és Gomulka is elárulta a magyar ügyet. 3) Fischer Ferenc szerint szerepet játszhatott tisztán katonai tényező is: hazánk területéről középfatós távol-ságú rakétákkal elérhető a NATO-tag Olaszország 4) a szuezi válság miatt III. világháború fenyeget. 5) a birodalom presztizs-szempontjai 6) A szovjet vezetés „leírta” Nagy Imrét, mert nem tartotta elég érélyesnek, úgy látta, nem ura a helyzetnek. 7) Az amerikai jegyzék megnyugtatta a szovjet vezetést: az USA nem fog közbeavatkozni.

A teljes kép kedvéért még egy megjegyzés. Az Egyesült Államok és a Nyugat hazánkat sorsára hagyta. Hogy Magyarországért nem merete egy világháború kockázatát vállalni – érthető és helyeselhető. De akkor miért nem ez hangzott el a Szabad Európa rádióban? Miért a fegyveres ellenállásra való biztatás?

Összefoglalva: a magyar forradalom a szovjet-amerikai és a szovjet-jugoszláv viszony, valamint a katonai egyensúly, a szuezi válság és a szovjet belpolitika bonyolult politikai sokszögébe került. Volt-e, aki ezt képes lehetett átlátni 1956-ban Magyarországon?

## 11.

A hatvanas évek közepétől Csehszlovákiában gazdasági reformtapa-  
gatások folytak – akárcsak Magyarországon. Nyers Rezső szerint az Ota Šik irányította, formálódó csehszlovák reform ikertestvére volt a magyarországinak – ez tehát nem lehetett oka a szovjet vezetés haragjának. Bár Dubcek, Cernik és a *prágai tavasz* tett néhány tétova lépést nyugati kapcsolatai erősítésére, ez nem volt jelentősebb, mint a hasonló magyar vagy román lépések. Csehszlovákiának nem kellett kérnie a szovjet csapatok kivonását, mint hazánknak 1956-ban, a Varsói Szerződésből való kilépés és a semlegesség pedig a *prágai tavasz* idején fel sem merült. Csehszlovákiában orosz- vagy szovjetellenes közhangulat sem volt. Mi hívta hát ki Moszkva és a „testvéri” szocialista országok ellenszenvét? Kieran Williems szerint három dolog: nem deklarálták világosan Dubcekék a párton belüli balos, brezsnyevista vonallal való szövetséget. Nem léptek fel Moszkva kérése ellenére sem a cseh másképp gondolkodók ellen. Végül, néhány megalázó találkozás után Dubcek igyekezett kerülni a Brezsnyevvel való érintkezést, háromszor is elutasította, hogy *raportra menjen*, és telefonon is letagadta magát. Williems szerint patronus-clientis viszony volt az SZKP és a testvérpártok között, melyben a lojalitás és a bizalom döntő jelentőségű, és épp ez a személyes kapcsolat romlott meg. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a *prágai tavasz legfontosabb vívmánya, a szólás- és sajtószabadság*, melyet deklaráltak és meg is valósítottak, elfogadhatatlan volt a szovjet pártvezetés számára. Emellett Dubcek személyeserék tömegét hajtották végre a párt- és állami vezetésben, anélkül, hogy ehhez a szovjetek engedélyt kérte volna. A szovjet ill. VSZ-intervenció megértéséhez a szovjet belpolitikai viszonyokra is rá kell pillantanunk. Brezsnyevnek éppúgy megvolt a maga sztálinista, „héja” ellenzéke, mint 1956-ban Hruscsovnak, éppúgy tartott ettől az ellenzékétől, és ezért akart erőt felmutatni. Csehszlovákia körül hatalmas diplomáciai offenzíva zajlott: hét hónap alatt kilenc kétoldalú szovjet-csehszlovák, és egy sor többoldalú, öt „testvérországot” érintő találkozásra került sor. Arra is akadt példa,

hogy a CSKP-delegáció távollétében tárgyaltak a csehszlovák kérdésről, noha pl. Kádár ezt rosszalotta. Dubceknek illúziói voltak a szovjetekkel szemben: a diplomáciai nyomás, a nyíltan fenyegető célú Šumava-hadgyakorlat ellenére hitt abban, meg tudja győzni Moszkvát arról, hogy Csehszlovákia nem tér le a szocializmus útjáról, és épp ő és csapata alkalmas a helyzet megoldására. Pedig a Prágával szemben sokáig jóindulatú Kádár figyelmeztette; szavai szállóigévé váltak: „*Hát Ön valóban nem tudja, kihez van szerencséjük?*” (Kádár ezt legkésőbb 1956 óta nagyon is jól tudta.) Dubcekék azt sem értették meg, hogy a számukra evidens célkitűzéseket a szocializmus humanizálására és demokratizálására Moszkva nem érti meg, sőt fenyegetőnek tartja, mert a Brezsnyev-csapat számára a szocializmus úgy tökéletes, ahogy van. (Pedig mindkét fél tanulhatott volna a magyar történelemből, ahol a kommunista pártellenzék 1953 óta a szocializmus humanizálását tekintette legfontosabb feladatának.) Dubceknek nem kellett a szovjet politika olyan cikkcakkjaival számolnia, mint Nagy Imrének 1953-1955-ben vagy a forradalom napjaiban. Ám ez, úgy látszik, nem könnyítette meg a dolgát, talán, mert kevesebb rátermettséggel és tapasztalattal tekintett a szovjet politikára, vagy talán azért, mert éppen ez a folytonosság altatta el figyelmét: mi-ért épp most kellene változtatni? Dubcek sem értette meg – akárcsak 1956 november 1-ig Nagy Imre – *hogy itt nem arról van szó, hogy Moszkva aggódik a szocializmus ügyéért – hanem egy birodalomról.*

## 12.

A magyar forradalomnak és a csehszlovák reformnak egyaránt katonai intervenció vetett véget. Az egyiket „normálisnak” a másikat „különösnek” is nevezhetjük. Az ugyanis az 1820-as évek óta megszokott, hogy a nagyhatalmak fegyveres beavatkozással vetnek véget egy másik nép forradalmának, a „rend” helyreállításának jelszavával. Az viszont rendkívül ritka, csaknem egyedülálló a történelemben, hogy egy reformfolyamatot számoljanak fel katonai eszközökkel.

1956-ban Nagy Imre nem buzdított katonai ellenállásra a szovjet csapatok ellen. Sőt, amikor az ellenség erői 3-án körbe zárták a magyar repülőtereket, a telefonon érdeklődő parancsnokoknak a miniszterelnök megtiltotta, hogy harcba bocsátkozzanak. Utolsó rádióbeszédében, 4-én hajnalban sem adott parancsot a védekezésre. 1968-ban Slavik és Prichlík felvetették, hogy be kellene vezetni az elsőfokú készsültséget – ezt Dubcek elutasította, sőt Prchlík tábornokot leváltották. Dzur honvédelmi miniszter táviratban adott parancsot az egész csehszlovák haderőnek, hogy ne tanúsítsanak ellenállást. A CSKP KB augusztus 21-i ülésén is elvetette a katonai ellenállás gondolatát. Nyilvánvaló: sem Nagy Imre, sem Dubcek nem volt gyáva. A felesleges vérontást akarták elkerül-

ni; tökéletesen tisztában voltak az intervenciók erői hatalmas, ráadásul tetszés szerint növelhető katonai túlerőjével. De egyébként is: egész addigi életüknek, kommunista politikai pályájuknak ellent mondott volna egy olyan döntés, amely fegyveres harcot hirdet „a hatalmas” és „testvéri” Szovjetunióval szemben. Mindazonáltal voltak harcok – 1956-ban összehasonlíthatatlanul nagyobb méretűek, mint 1968-ban – csak éppen nem kormánycsapatok, hanem népfelkelők részvételével. Magyarországon több ezer halálos áldozatot követeltek; Csehszlovákiában 80 állampolgár és legalább húszfőnyi ellenséges katona halt meg.

Sem Nagy Imre 1956. november 4-én, sem Alexander Dubcek 1968. augusztus 20-án nem állt feladata magaslatán. Nagy híres, patetikusi és tragikus rádióbeszédét sokáig nem illett bírálni. Romsics Ignác mondta ki: a neves szavak (... „csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. ...”) voltaképp nem feleltek meg a valóságnak. Rainer M. János messzebb megy a kritikában, megjegyezve, hogy Nagy beszéde sem fegyveres harcra, sem megadásra nem adott parancsot, ezzel magára hagyva a felkelőket. Dubceket és társait azért bírálta az utókor, amiért nem vállalták az elrejtőzést, az illegalitást. Bár ezek a bírálatok jogosak, mi a magunk részéről azt kell hogy hangsúlyozzuk: *az adott helyzet mindkét politika számára olyan matematika feladat volt, amelynek nincs megoldása.* A kritikus történelmi pillanatokban gyakorta bémulnak meg nagy, sőt kiváló politikusok is. Deák és Széchenyi 1848 késő nyarán elmenekült a kritikus helyzet elől. Kossuth 1849 augusztusában omlott össze. Hácha cseh elnök 1939-ben, Sztálin a német támadást követő 48 órában bizonyult teljesen tehetetlennek. Meglehet, az összeomlás a természetesebb emberi reakció, és a Churchill- vagy De Gaulle-féle helytállás tekinthető a kivételnek.

Nagy Imre elutasította a lemondást, az új kormány elismerését és a forradalom utolsó napjaiban elért vívmányok visszavonását. Dubcek és a CSKP KB Elnöksége 21-én elhatárolódott az inváziótól és elítélte azt. Erkölcsi szempontból mindketten jelesre vizsgáztak. Politikai szempontból, persze, ki vannak téve a mindig bölcs utókor bírálatának.

A magyarországi hadművelet is jelentős volt, a csehszlovákiai azonban 1945 óta a legtöbb katonát mozgatta meg Európában. A VSZ-invázióban 650 000 katona vett részt. Összehasonlításképpen, kb. ennyien, vagy talán valamivel kevesebben harcoltak Nixon idején Vietnámban, az amerikai csapatok kötelékében. A (beavatkozás előtti) szovjet hazugságpropaganda szerint kétszázezer nyugati ügynök tartózkodott Csehszlovákiában. A VSZ csapatai azonban egyetlen egyet sem tudtak felmutatni. A CSKP lapja, a Rudé Právo főszerkesztője nem járult hozzá a pártelnökség nyilatkozatának kinyomtatásához. Erre mondta Mlynar: az utolsó cseh utcalány sem ment volna el egy szovjet katonával, mert több erkölcsi érzéke volt, mint némelyik PB-tagnak.

### 13.

Nagy Imre és Dubcek is – jó néhány társukkal együtt – emberrablás áldozata lett. Számunkra a magyar miniszterelnök története az ismeretebb. Nagy, a kormány kommunista minisztereivel és családtagjaival együtt, a jugoszláv nagykövetségre menekült. Fontos: a nyugati emigráció sem ekkor, sem később nem vetődött fel egyikükben sem, abban reménykedtek, hogy valamelyik szocialista országban menedéj jogot kapnak. Miután Kádár és Münnich szóban és írásban is ígéretet tettek a szabad elvonulásra, elhagyták a nagykövetséget, s kezdetét vette másfél-éves romániai deportálásuk (melyet a magyar és a román diplomácia is önkéntes politikai menedéj jog-kérésnek és –nyújtásnak állított be). Dubcek és munkatársai esetében az emberrablás még inkább krimibe illő volt: géppisztolyos, ejtőernyős katonák ejtették foglyul és vitték ki őket az országból.

Kettejük pályájában a legnagyobb különbség az emberrablás után következett be. Nagy mindvégig kitartott elvei mellett. Nagyon valószínű, hogy behódoló magatartásával megmenthette volna az életét, sőt talán idővel a politikai életbe is visszatérhetett volna. A fogság és a kihallgatások során tanúsított helytállását, melyet a kivégzés, a halál pecsételt meg, minden túlzás nélkül emlegetjük hősiességnek.

Dubcek és munkatársai Moszkvában megalázó körülmények között vettek részt a „tárgyalásokon” melyeket inkább lehetett kioktatásnak, rendre utasításnak, tárgyalási komédiának és diktátumnak tekinteni. Kriegl kivételével valamennyien megtörték – bár Dubcek nyugtató injekciót kapott, mielőtt aláírta a jegyzőkönyvet. Ezután hazautazva, a „kisebbség rossz” és a „menteni a menthető” elve alapján, szakadatlanul hátrálva és engedelményeket téve, maguk járultak hozzá a prágai tavasz vívmányainak leépítéséhez, a pacifikáláshoz. Életüket megmentették, a politikából fokozatosan kiszorultak. *Kapitulációjukat a történelem nem igazolja*, állapítja meg a Heller-Fehér szerzőpáros, akik a moszkvai egyezményt és a következő szűk két év hátrálását „a csehszlovák vezetés önmegalázásának” nevezik. Huszár Tibor is „kivéreztetésnek” és „erkölcsi-politikai megalázásnak” nevezi a történeteket. „Mindannyian bámulatos vaksággal cselekedtek a kisebbség rossz politikájának hagyománya szerint” – mondja Irmanova cseh történész.

### 14.

Talán megbocsát a tisztelt olvasó két kis, szubjektív emléket. E sorok írója Salgótarjánban nőtt fel és élt egyetemi tanulmányai kezdetéig. Közismert, hogy ebben a városban az 1956. december 8-i tüntetés, a tüntetőkre leadott lövések közel száz halálos áldozattal jártak. Én erről Sal-

gótárjában soha, senkitől egyetlen szót sem hallottam, sem a családban, sem az iskolában, sem baráti körben, sem másutt. Mintha egy város tett volna némasági fogadalmat. Amikor, 1988-89 táján, a Magyar Televízió interjút készített az egykori áldozatok még élő hozzátartozóival, még mindig voltak, akik nem mertek nyilatkozni.

1968-ban tíz éves voltam. Ebben az életkorban az ember természetesen nem politizál, és nem is érti meg igazán a körülötte történő eseményeket. Emlékezetem nagyon pontosan megőrizte azt, amit egy tízéves kisfiú leképezett magának az események kádári propagandájából: nyugatnémet csapatok akarták elfoglalni Csehszlovákiát, ezért kellett megvédeni az országot. Májig előttem van Édesanyám, az én „elkötelezett”, de nem igazán politikus alkatú Édesanyám tanácstalan, riadt arca, amikor a Rádió bement, hogy mely szocialista országok, ill. kommunista pártok elleneztek az intervenciót. A névsort már természetesen nem a gyermeki emlékezet őrizte meg, hanem a felnőttkori kutatás: belga, brit, francia, holland, jugoszláv, kínai, olasz, osztrák, román.

## 15.

Az 1956 utáni magyarországi megtorláshoz az 1945 utáni európai történelemben csak a görög polgárháború utáni véres események foghatók – állítja Fehér és Heller. 1849-ben Haynau rémuralma százegynéhány kivégzést eredményezett. 1956-1961 között közel háromszáz embert végeztek ki. A csehszlovákiai megtorlás más természetű volt. Félmillió embert zártak ki a kommunista pártból. Több tízezer embert távolítottak el munkahelyéről: így lettek egyetemi professzorokból, gyárigazgatókból, újságírókból kubikosok, kocsimosók, piaci árusok.

Nagy Imre és néhány társa holttestét a börtön udvarán földelték el 1958-ban, majd pár évvel később kátránypapírba csavarva és dróttal átkötve vitték át a 301-es parcellába (mint ez az 1989-es exhumálásakor kiderült). Az újratemetésnek volt azonban még egy meglepő felfedezése. A holttesteket hason fekvé temették el. Ez a magyar temetkezési hagyományban teljesen ismeretlen jelenség. A rejtélyre talán Mogyorósi Sándor néprajztudós hipotézise kínál megoldást. Mogyorósi kutatási terület a keleti szláv hagyomány. A szlávok azokat, akiknek természetfeletti erőt tulajdonítottak, hasra fektetve temették el. A jelenség pszichológiai mozgatója a bűntudat és a babonás félelem. Ezt a népi szokást a cári Oroszországtól átvette a Szovjetunió is: a koncepciós perek áldozatait temették el hason fekvé (noha valószínűleg a babonás „magyarzatban” már senki sem hitt). Magyarország, mint az ötvenes években annyit mindent, a koncepciós perek koreográfiáját is átvette a Szovjetuniótól, ideértve a hason fekvé temetést is. A „bűnös” holtában való megalázása politikai célszerűséggel kapcsolódott össze: a sírok jeltelenek, hogy ne vál-

hassanak politikai zarándokhellyé. Csehszlovákiában is találkozunk hasonlóval: Palack és Smrkovsky holttestét a politikai rendőrség eltüntette a temetőből.

## 16.

Nagy Imre valójában az 1956-os forradalom előtti hónapokban és a szovjet intervenciót követő hónapokban volt az egész nemzet által elfogadott és támogatott legitim politikus. Életpályáját kivégzése, „... halála ruházta fel különleges, sajátos értelemmel” s a nyugati közvélemény előtt is kivégzése által lett a szovjetellenes szabadságküzdelem tragikusan megsalottat alakja – mondja róla Rainer M. János.

Nagy Imre, akárcsak Dubcek, a rendszerváltás idején vált egy rövid időre újra szimbolikus figurává. Kelet-Közép-Európában a politikai küzdelmeket gyakorta a történelem terepén vívják meg – ennek váltak eszközévé esszénk hősei is; Dubcek tudtával és beleegyezésével, Nagy Imre természetesen posztumusz, és vélhetőleg akarata ellenére. Rövidesen kiderült azonban, hogy tartósan egyikük sem válhat a napi politikai küzdelem zászlajává – merthogy mindketten kommunisták voltak, és mindketten demokratikus szocializmus akartak. Különösen a politikai jobboldal került nehéz helyzetbe. Hiszen egyrésztől 1956 és vértanúi kiváló példaként szolgáltak „a kommunizmus” leleplezésére, másrészt azonban Nagy Imre életműve politikailag folytathatatlanak bizonyult, és lehetetlennek tűnt a szembenézés azzal a ténnyel is, hogy 1956-ban Magyarországon nem volt demokratikus jobboldal. A mérsékelt jobboldal sohasem csinál forradalmat: a jobbközép konzervál, restaurál vagy „fontolva halad”: a forradalom a baloldal vagy a szélsőjobb eszköze. Ezért lehetetlen 1956-ról egyszerre tudományosan is hiteles és politikailag is használható képet formálni a konzervatív jobboldal számára. Nem tud mit kezdeni 1956-tal a munkáspárti politika sem, hiszen számára a kiindulópontnak tekintett és idealizált Kádár-korszak legitimitásának alapja „az ellenforradalom” elleni győzelem. Nem könnyű a szocialistáknak sem: egyszerre kellene szeretni és tisztelni Nagy Imre demokratikus szocializmusát és a késői Kádár-korszak szociális vívmányait, meg a kiépülő piacgazdaságot – ami inkább érzelmileg, semmint ideológiailag, de lehetetlen. Ezért Nagy Imre őszinte hívei és tisztelői ma azok, akik nem ragaszkodnak korának és személyének politikai felhasználásához. Legtöbben a demokratikus balközépen vannak (ezért is éhezette ki a jobboldali kormány az 1956-os Intézetet) de más pártok hívei kötött is akadnak. Nagy és Dubcek életművének kutatása tudományos feladat kell legyen, közéleti, de nem napi politikai tanulságokkal.

Ajánlott irodalom:

- Fehér Ferenc – Heller Ágnes (1990) *Jalta után* Kossuth Könyvkiadó Budapest
- Fischer Ferenc (1996) *A megosztott világ A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941-1991)* PSZM Projekt Budapest
- Kun Miklós (1998) *Prágai tavasz – prágai ősz* Akadémiai Kiadó Budapest
- Méray Tibor (1989) *Nagy Imre élete és halála* Bibliotéka Kiadó Budapest
- Mlynar, Zdenek (1989) *A Prágai tavasz ... és ősz* Vita Kiadó Budapest
- Rainer M. János (2002) *Nagy Imre* Vince Kiadó Budapest
- Tobiás Áron (1989) *In memoriam Nagy Imre Emlékezés egy miniszterelnökre* Szabad Tér Kiadó Budapest

Valamint

- Borhi László: 1956 helye a nemzetközi szakirodalomban *Élet és Irodalom* 2002. október 18. Huszár Tibor: Prága-Budapest-Moszkva, 1968. *HISTÓRIA* folyóirat, 1999. 1. sz.
- Mogyorósi Sándor: Rítusok vannak *HITEL* folyóirat 1989. évi 16. szám
- Vida István: Magyarország részvétele az 1968-as katonai invázióban. *HISTÓRIA* 1999. 1. sz.
- Továbbá a *HISTÓRIA* 1993. évi 9-10. számának írásai.